Amsterdam University Press

JAARBOEK NEDERLANDSE BOEKGESCHIEDENIS 29 (2022) 298-335
HTTPS://DOI.ORG/10.5117/JNB2022.011.VERS

Rozanne Versendaal

Feestneuzen, of bij de neus genomen?
Een verkennend onderzoek naar de ontstaansgeschiedenis, gebruikscontexten en functies van neusboekjes in de vroegmoderne Lage Landen

Abstract
This article investigates 'nose books' (neusboekjes) and their social functions in the Early Modern Low Countries. Nose books are short literary texts written in the form of joyful ordinances that can be found in bound volumes (Sammelbände). These volumes contain a number of separately printed works, such as almanacs, prognostications and popular texts, which were subsequently bound together. Unlike previous studies, which have largely considered nose books as purely entertaining, this article demonstrates that nose books were initially sold as a form of political satire. As such, they encouraged societal engagement. However, over the course of the eighteenth century, the political undertone of nose books was no longer part of people's reading experiences. These later readers appreciated the parody of the official ordinance instead.

Keywords: nose nooks, *Sammelband*, pamphlet, broadsheet, reading experience

Neusboekjes zijn korte, grappige literaire teksten in de vorm van spotmandementen die in de zeventiende en de achttiende eeuw als bijlage bij almanakken werden gebonden.[1] Tot nu toe zijn neusboekjes alleen in deze gebundelde

1 Dit artikel komt voort uit onderzoek gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), projectnummer 276-30-012, en het Utrecht Centre for Medieval Studies (UCMS). Het artikel bouwt voort op een door mij eerder geschreven bibliografische blogpost over neusboekjes. Zie hiervoor: Rozanne Versendaal, 'Fourrer son nez partout: pratiques éditoriales et pratiques festives autour du nez dans les anciens Pays-Bas', 2019. Geraadpleegd op 16 februari 2022, https://histoirelivre.hypotheses.org/4550. Spotmandementen zijn parodieën op officiële reguleringen en ordonnanties en waren in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd wijdverspreid in de Lage Landen en in Frankrijk. Deze parodieën op ordonnanties zijn het onderwerp van mijn proefschrift, dat ik op 22 april 2022 verdedigd heb. Zie: Rozanne Versendaal, 'Le mandement joyeux et la culture joyeuse en France et dans les anciens Pays-Bas (XVe-XVIIe siècles)'. Proefschrift, Universiteit Utrecht, 2022.

vorm teruggevonden. In neusboekjes wordt geschreven over allerlei vormen van neuzen en vaak gaat de tekst gepaard met karikaturale afbeeldingen van neuzen.[2] Per type neus wordt er in de boekjes bepaald hoeveel belasting er door een persoon met deze neus betaald moet worden aan spotautoriteiten als 'Mark-Grave van Snuytenburg' of 'Brommerneus'.[3] Neusboekjes verschenen onder andere samen in een band met almanakken, wat suggereert dat deze boekjes een groot lezerspubliek moeten hebben bereikt. De productiekosten voor almanakken en almanakbijlagen waren erg laag vanwege het kleine formaat (in-8° of in-16°). Om deze redenen kunnen neusboekjes worden gedefinieerd als populair drukwerk dat door mensen uit verschillende sociale lagen kon worden aangeschaft.[4]

De neusboekjes zijn niet onopgemerkt gebleven door boekverzamelaars, letterkundigen en boekhistorici. In de negentiende eeuw kwam er voor het eerst wetenschappelijke aandacht voor neusboekjes. In 1871 wijdt Johannes ter Gouw een hoofdstuk van zijn geschiedenisboek *De Oude Tijd* aan de neusboekjes. Hij noemt ze 'Gildebrieven' van het 'Neuzengild'. Hij beschouwt de neuzenteksten als een historische bron over een feestelijk gezelschap. Het zou carnavalsachtige feesten hebben georganiseerd.[5] Hoewel Ter Gouw één neusboekje in het bijzonder noemt, een deel van de tekst transcribeert en ons daarmee een indruk van de inhoud geeft, is het exemplaar van het neusboekje dat hij onder ogen heeft gehad tot op heden niet geïdentificeerd.[6] Het werk van Gouw heeft er echter wel toe geleid dat de neusboekjes al in de vroege twintigste eeuw door Maria de Man in verband gebracht werden met zogenaamde 'neuzenpenningen'. Dit zijn gedenkmunten met bijzondere neuzen erop, daterend uit de zestiende en zeventiende eeuw. Ook wordt door

2 A.J. Schuur, 'Wat moet ik voor mijn neus betalen? Over twee achttiende-eeuwse "neusboekjes"', in: *Spektator* 8 (1978-1979), 104-118.

3 *Neusboekje van Mannen, Vrouwen, Vrijers en Vrysters, waer in men sien kan, wat yder voor sijn Neus-gelt moet geven.* [Leeuwarden]: [Gerrit Koumans], s.d. (Leeuwarden, Historisch Centrum Leeuwarden, A 355, fol. C1v); *Ordonnantie van den tax op de neuzen.* [Leeuwarden]: [Harmen Post], s.d. (Leiden, UB, 1106 F 24, fol. 1v).

4 Jeroen Salman, *Populair drukwerk in de Gouden Eeuw: de almanak als lectuur en handelswaar.* Zutphen: Walburg Pers, 2011, 24.

5 Johannes ter Gouw, *De Oude Tijd.* Haarlem: A.C. Kruseman, 1871, 29.

6 De teksten van de door mij getraceerde neusboekjes komen geen van alle overeen met de transcriptie van Ter Gouw. Ook A.J. Schuur heeft het neusboekje van Ter Gouw destijds niet kunnen achterhalen. Overigens bestaat de mogelijkheid dat Ter Gouw de transcriptie van het neusboekje heeft aangepast ten behoeve van zijn publicatie (dit gebeurde vaker in de negentiende eeuw, zie bijvoorbeeld het werk van Frans de Potter, *Gent, van den oudsten tijd tot heden.* Gent: Drukkerij C. Annoot-Braeckman, 1887), waardoor het voor onderzoekers nu niet meer te achterhalen is of het neusboekje van Ter Gouw inderdaad nog onontdekt is, of dat het toch een reeds geïdentificeerd boekje is.

De Man al snel de link gelegd met plakkaten die zeer vergelijkbaar zijn met de neusboekjes, maar die voornamelijk gedrukt werden in de negentiende eeuw.[7]

Latere onderzoekers hebben de neusboekjes terecht niet als historische bron geanalyseerd, maar als een breder cultuurverschijnsel en als communicatiemedium. Zij menen dat neusboekjes hoofdzakelijk een morele functie hadden. Geïnspireerd door het werk van Herman Pleij en zijn theorie over het zogenaamde 'beschavingsoffensief', stelt A. J. Schuur eind jaren zeventig bijvoorbeeld dat deze teksten kritiek leverden op ontuchtig en losbandig gedrag.[8] Dit beschavingsoffensief hield volgens Pleij in dat de hogere maatschappelijke klassen de lagere door middel van grappige activiteiten en teksten bepaalde normen en waarden wilden aanleren.[9] Deze morele interpretatie van neusboekjes is door Jeroen Salman in 1993 nog onderschreven.[10] Daarnaast benadrukken zowel Schuur als Salman de vermakelijke functie van neusboekjes: de verschillende typen neuzen, beschreven als neuzen 'vol Pokputten', neuzen 'gekarbonkelt met peerlen' en neuzen 'met puysten en wraten omset,' moeten een komische uitwerking gehad hebben op de vroegmoderne lezer.[11] Tot slot schrijft Salman nog een parodiërende interpretatie toe aan de neusboekjes. Hij ziet een verband tussen de publicatie van neusboekjes en de hernieuwde interesse in de vroegmoderne periode in de fysiognomie of gezichtsleeskunde. Dit is de pseudowetenschap die diagnoses stelt over de hele persoonlijkheid van de mens door het nauwkeurig observeren van de vorm en de uitdrukking van het menselijk gelaat.[12]

In het onderzoek naar de functies van neusboekjes zijn er nog twee andere soorten bronnen die licht kunnen werpen op de sociale werking en de gebruikscontext van deze teksten, namelijk pamfletten en iconografische bronnen. In deze verkennende, interdisciplinaire studie zal ik laten zien hoe het combineren van verschillende typen bronnen succesvol als methode ingezet kan worden om het gebruik en de functie van almanakbijlagen te reconstrueren. Ik zal aan de hand van nog niet eerder geanalyseerd bronnenmateriaal laten zien

7 Maria Goverdina Antonia de Man, 'Het Neuzengilde of dat van Nazarius of Nazareth', in: *Jaarboek van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Munt- en Penningkunde*. Amsterdam: Johannes Müller, 1915, 99-129.

8 Schuur, 'Wat moet ik voor mijn neus betalen?', 110.

9 Herman Pleij, *Het Gilde van de blauwe schuit: literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen*. Amsterdam: Meulenhoff, 1983.

10 Jeroen Salman, '"Van sodanige Almanacken, die gevult zijn met ergerlijcke bijvoegselen en oncuyse en onstigtelijcke grillen". Populaire leesstof in zeventiende-eeuwse almanakken', in: *Literatuur* 10, 1993, 77.

11 Leeuwarden, Historisch Centrum Leeuwarden, A 355, fols. C2v en C5v.

12 Salman, '"Van sodanige Almanacken"', 77.

dat neusboekjes in eerste instantie een vorm van politieke satire waren. De boekjes vervulden dus niet per se een morele functie en waren geen reactie op fysiognomische handboeken. Ze werden ingezet om politieke actualiteiten en gebeurtenissen te bespreken en te becommentariëren, zelfs ook nog wanneer ze in almanakken gebonden werden en dus niet meer zo actueel waren.

Hiertoe zal ik eerst het corpus van geïdentificeerde neusboekjes en het aanvullende bronnenmateriaal presenteren. Daarna zal ik laten zien hoe deze neusboekjes in verband gebracht kunnen worden met pamfletten daterend uit de vroege zeventiende eeuw. Hierdoor is het mogelijk om de meeste vragen die de neusboekjes oproepen, vooral over hun mogelijke inbedding in de vroegmoderne actualiteit, te beantwoorden. In de derde plaats zal ik drie convoluten waarin neusboekjes te vinden zijn, onderzoeken op publicatiestrategieën en leeservaringen.[13] Tot slot werp ik licht op de politieke gebruikscontext van neuzenteksten aan de hand van iconografische bronnen. Ik zal laten zien dat deze teksten letterlijk een centrale plaats in het publieke leven van vroegmoderne burgers konden innemen.

Presentatie van het bronnenmateriaal

Het bronnenmateriaal dat de basis vormt van dit artikel is drieledig. Allereerst heb ik een corpus van neusboekjes samengesteld. Al de neusboekjes in dit corpus zijn teruggevonden in convoluten. Deze convoluten bestaan uit almanakken en bijwerkjes. Onder bijwerkjes worden de boekjes verstaan die samen met een almanak, de hoofdtekst, in één band gebonden werden volgens de wensen van de koper. Deze bijwerkjes bevatten teksten over uiteenlopende onderwerpen. De neusboekjes vormen één specifieke categorie bijwerkjes. Op basis van de artikelen van De Man, Schuur, Salman en eigen onderzoek heb ik tot nu toe acht verschillende neusboekjes kunnen identificeren. Op grond van de jaartallen die in de almanakken genoemd worden waarmee de neusboekjes gebonden zijn, zijn de acht teksten ongeveer gepubliceerd in de periode 1690-1798.

In de tweede plaats heb ik twee pamfletten in het corpus opgenomen, gepubliceerd in 1635, dus ongeveer vijfenvijftig jaar eerder dan de neusboekjes.

13 Voor deze analyse maak ik gebruik van de terminologie omtrent constructies van oude boekbanden zoals voorgesteld door het Belgisch-Nederlands Bandengenootschap. Zie: W.K. Gnirrep, J.P. Gumbert, J.A. Szirmai, *Kneep en binding. Een terminologie voor de beschrijving van de constructies van oude boekbanden.* Den Haag: Koninklijke Bibliotheek, 1992.

Deze pamfletten bevinden zich op dit moment onder andere in zeventiende-eeuwse verzamelbanden of *Sammelbände*. Ze zijn gebonden met teksten en pamfletten die gebeurtenissen becommentariëren die plaatsvonden in het jaar 1635 en iets daarvoor. Een lezersannotatie op de titelpagina van het eerste boek in de band geeft aan dat de band ooit toebehoorde aan ene François Melisz. Bruneau uit Leuven, een minderbroeder uit het klooster van de Heilige Drie-eenheid in Leuven.[14] De teksten, geschreven in het Latijn, het Frans en het Nederlands, betreffen allerlei Europese actualiteiten.[15]

Ten derde heb ik iconografisch materiaal bestudeerd dat aan het einde van de zeventiende eeuw uitgegeven werd. Het betreft in dit geval verschillende gravures van de Haarlemse schilder en tekenaar Cornelis Dusart (1660-1704). Op een groot aantal van Dusarts gravures zijn plakkaten te zien aan de wanden van herbergen en winkeltjes, en soms zijn ze zelfs te lezen.[16] Deze gravures worden regelmatig door boekwetenschappers aangehaald om te benadrukken dat papier en papiergebruik een centrale rol speelden in het leven van vroegmoderne burgers.[17] Op één van deze gravures, door het Rijksmuseum genoemd ‘Twee zingende mannen in een herberg’ (1685), is op de achtergrond een neuzentekst te zien.[18] In de collectie van het Rijksmuseum zijn drie verschillende versies van deze zelfde gravure opgenomen. Omdat de gravure van Dusart dateert uit dezelfde periode als de pamfletten en de eerste neusboekjes, kan deze nieuw licht werpen op het functioneren van neuzenteksten. Daarbij moet wel gezegd worden dat het hier gaat om één enkele gravure en dus om een verkennende onderzoeksmethode.

14 *Declaratio qua armorum augustissimae domus Austriacae aequitas ostenditur simul et ad illam quae regis Galliae nomine evulgata est, responsio.* Antwerpen: s.n., 1635 (Den Haag, KB, KW 943 B 103 [1]. De lezersannotaties op de titelpagina luiden: ‘François Melisz. Bruneau’ en ‘De bibliotheca Fratrum minorum regulae observantiae Conventus Sanctae Trinitas Lovanij’.

15 Voor een overzicht van de in deze banden opgenomen teksten, zie de door de auteur recentelijk aangelegde database: Den Haag, KB, KW 943 B 103. Geraadpleegd op 16 februari 2022, https://docs.google.com/document/d/1i-oo2a9QzhpM3nqZowhvvDUAnHeoSXNo5P7X7TIusxk/edit?usp=sharing.

16 Zie bijvoorbeeld de gravures *De kindertijd, Oktober, De ouderdom, Interieur van een boerenherberg, Dorpsdokter* en *De jeugd* in de collectie van het Rijksmuseum in Amsterdam. Geraadpleegd op 16 februari 2022, https://www.rijksmuseum.nl/en/search?p=1&ps=12&involvedMaker=Cornelis+Dusart&st=Objects.

17 Zie o.a.: Daniel Bellingradt, *Vervlechting van de papiermarkt. De Amsterdamse papierhandel in de achttiende eeuw.* Hilversum: Verloren, 2021; Daniel Bellingradt en Anna Reynolds (red.), *The Paper Trade in Early Modern Europe.* Leiden/Boston: Brill, 2021.

18 Het gaat hier inderdaad hoogstwaarschijnlijk om een tekst en niet om een lied, omdat de eerste neuzenliederen pas 200 jaar later voor het eerst opduiken. Daarnaast heeft het plakkaat veel overeenkomsten met een Duits plakkaat uit dezelfde periode. Dit Duitse plakkaat is een prozatekst. Zie ook noot 54 en het laatste gedeelte van dit artikel.

Tot slot is het zinvol om aan te geven welke twee bronnen ik voor dit artikel heb uitgesloten, hoewel ze relevant zijn voor een breder onderzoek naar neusboekjes. Allereerst bestudeer ik hier niet de neuzenpenningen die De Man in haar artikel bespreekt. Deze keuze hangt samen met twee factoren. De chronologische afbakening van deze studie speelt bijvoorbeeld een rol. De neuzenpenningen dateren uit de zestiende eeuw, de neusboekjes van de late zeventiende en de achttiende eeuw. Daarnaast is er de disciplinaire afbakening van dit artikel. De neuzenpenningen verdienen zeker hernieuwde wetenschappelijke aandacht, maar op dit moment ligt de numismatiek te ver buiten mijn onderzoeksspecialisme. In de tweede plaats bestudeer ik hier niet de vele plakkaten met neuzenteksten en neuzenliederen, die vooral gedrukt werden tegen het einde van de negentiende eeuw.[19] Deze plakkaten behoren tot een ander onderzoeksgebied dan de vroegmoderne neusboekjes. Ze zijn op dit moment al onderdeel van onderzoek naar centsprenten, oftewel goedkoop massadrukwerk dat om commerciële redenen veelvuldig teruggreep op reeds gepubliceerde teksten.[20]

Tabel 1 geeft een chronologisch overzicht van de geïdentificeerde neusboekjes. Er worden naast de titel van ieder neusboekje ook de titel en de op de titelpagina gedrukte commerciële informatie van de almanak waarbij de neuzentekst gebonden is, weergegeven. Voor geen enkel neusboekje is de auteur, de drukker, de plaats en het jaar van uitgave bekend, maar aangenomen kan worden dat de publicatiedatum rond het jaar van uitgave van de almanak tot enkele decennia ervoor ligt.[21] Bijwerk werd immers niet ieder jaar opnieuw gedrukt, maar slechts één keer in de zoveel tijd. Het is gecompliceerder om de drukker en de plaats van uitgave van de neusboekjes vast te stellen. Zoals Salman heeft aangetoond, was er in de vroegmoderne periode sprake van een levendige ruilhandel in bijwerk tussen de verschillende boekverkopers in meerdere steden. Het kan daarom voorkomen dat bijwerkjes die bijvoorbeeld in Utrecht gedrukt werden, uiteindelijk samen met Groningse almanakken terug te vinden zijn.[22] In sommige gevallen heb ik door middel van typografisch

19 Voor een verkennende studie van de neuzenliederen, zie: Willy Louis Braekman, *Hier heb ik weer wat nieuws in d'hand. Marktliederen, rolzangers en volkse poëzie van weleer.* Gent: Mens en Cultuur uitgevers, 1990.

20 Zie onder andere deze publicaties: Aernout Borms, *Centsprenten: massaproduct tussen heiligenprent en stripverhaal.* Den Haag: Uitgeverij d'Jonge Hond, 2010; Nico Boerma, Aernout Borms, Alfons Thijs en Jo Thijssen, *Kinderprenten, volksprenten, centsprenten, schoolprenten. Populaire grafiek in de Nederlanden 1650-1950.* Nijmegen: Vantilt, 2014.

21 Salman, *Populair drukwerk in de Gouden Eeuw,* 235.

22 Salman, '"Van sodanige Almanacken"', 76.

Tabel 1: Overzicht van de neusboekjes teruggevonden in convoluten.

	Titel	Titel almanak	Plaats van uitgave almanak	Naam drukker almanak	Jaar van uitgave almanak	Bewaarplaats en signatuur
1	*Nieuwe Broederschap, Ofte: Gilde van Jonc-Heer Domp-Hoorn, vry-Heere tot Nazareth Merck-grave van Snuytenborch*	*Haringhuysens Nieropper Almanach op 1690*	Rotterdam	J. v. Weert en C. Stichter	1690	Onbekend, verwijzing in het artikel van Schuur, 106.
2	*Neusboekje van Mannen, Vrouwen, Vrijers en Vrysters, waer in men sien kan, wat yder voor sijn Neus-gelt moet geven**	*Nieuw Leeuwarder Almanach Na den Nieuwen Stijl. Over 't Jaer onses Heeren 1718*	Leeuwarden	Gerrit Koumans	1718	Leeuwarden, Historisch Centrum Leeuwarden, A 355.
3	*Neuzengilde. Nieuwe Broederschap, ofte Gilde van Jonckheer Domp-Hoorn, Vry-Heere tot Nazareth, marck-grav', tot Snuytenborg*	*Nieuwe Utregtse Almanach: na den nieuwen stijl, op 't schrikkeljaar onsen Heere 1748*	Utrecht	Willem Jan Rees	1748	Privécollectie, verwijzing in het artikel van De Man, 109-110.
4	*Placcaat, ende ordonnantie van het neuze-geld, ofte gild van de neuzen*	*Nieuwe Alkmaarder almanach, op het jaar onses Heeren Jesu Christi 1757*	Alkmaar	Jacob Maagh	1757	Amsterdam, Allard Pierson Depot, OTM: Mini 745 (9).
5	*Placcaat, ende ordonnantie van het neuze-geld, ofte gild der neuzen*	*Almanak, D' erve Stigt. Amsterdamse almanach, 1764*	Amsterdam	Erven van de weduwe C. Stichter	1764	Den Haag, KB, KW 1757 G 45 (5).
6	*Placcaat en ordonnantie van het neuze-geld, ofte gild van de neuzen**	*Deventer almanach, na den nieuwen verbeterde Gregoriaanse Stijl op het Jaar na de menschwordinge Christi, 1787*	Deventer	Jan de Lange	1787	Deventer, Athenaeumbibliotheek, Dv V.302:1787:11.

7	*Ordonnantie van den tax op de neuzen**	*Nauwkeurige Friessche almanach na den Gregoriaanschen stijl op het 1795ste Jaar na Christus Geboorte*	Leeuwarden	Harmen Post	1795	Leiden, UB, 1106 F 24.
8	*Placcaat, ende ordonnantie van het neuze-geld, ofte gild der neuzen*	-	-	-	[±1798]	Den Haag, KB, KW 174 K 66 (3).

onderzoek kunnen vaststellen dat de drukker van de neuzentekst dezelfde geweest is als de drukker van de almanak.[23] Deze neusboekjes worden in onderstaande tabel aangeduid met een asterisk na de titel. Tabel 2 presenteert vervolgens de titel en de commerciële informatie over de in het corpus opgenomen pamfletten. Tabel 3 geeft een overzicht van de iconografische bronnen uit het Rijksmuseum.

Van pamflet naar bijwerk: een reconstructie van het gebruikstraject van neuzenteksten

Drukkers ontleenden de leesstof voor het te drukken bijwerk vrijwel altijd aan eerder gepubliceerde teksten.[24] De redenen om voor hergebruik van teksten te kiezen, waren waarschijnlijk vooral commercieel. Een drukker kon bij herpublicatie van populair materiaal steevast rekenen op een bepaalde mate van afzet (en dus omzet). Deze categorie van steeds opnieuw uitgegeven teksten moet bijzonder breed worden opgevat: drukkers grepen onder andere terug op

23 Hiervoor heb ik gebruik gemaakt van de methode van Hendrik Vervliet, zoals uiteengezet in: Hendrik Vervliet, *Sixteenth-Century Printing Types of the Low Countries*. Leiden/Boston: Brill, 1968. Deze methode maakt het mogelijk om de typografieën in verschillende boekjes met elkaar te vergelijken, om zo te kunnen vaststellen of er in de boekjes gebruik is gemaakt van dezelfde typografie. Als dat het geval is, is het waarschijnlijk dat de verschillende boekjes door één specifieke drukker geproduceerd werden. Ik heb daarom, zoals Vervliet adviseert, onder andere de lengte van dezelfde hoofdletters en kleine letters in de verschillende boekjes opgemeten en de afstand die bestaat tussen twintig regels. Ook heb ik de afmetingen van de boeken bepaald en vergeleken (in cm). Voor sommige neusboekjes kwam de typografie overeen met de typografie van de almanaktekst.
24 Salman, '"Van sodanige Almanacken"', 76.

Tabel 2: Overzicht van de pamfletten.

	Titel	Plaats van uitgave	Naam drukker	Jaar van uitgave	Bewaarplaats en signatuur
1	Alder-hande soorten van Hollansche ende Fransche neusen van vrempde ghedaenten	Ter Neusen, Bier-vliet	N. Snuyttaert	1635	Den Haag, KB, KW 943 B 103 [51].
2	*Schattinghe ghesedt op alle soorten van neusen, die de Hollanders ende Franschen gecregen hebben int vluchten uyt Brabant*	Den Haag	J. van Cleyn-plesier	1635	Den Haag, KB, KW 531 E 74.

Tabel 3: Iconografische bronnen.

	Titel	Auteur	Plaats vervaardi-ging	Date-ring	Bewaarplaats en signatuur
1	Twee zingende mannen in een herberg	Cornelis Dusart	Haarlem	1685	Amsterdam, Rijks-museum, Hollstein Dutch 3-1(2), Bartsch 3. Geraadpleegd op 16 februari 2022, http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.38522.
2	Twee zingende mannen in een herberg	Cornelis Dusart	Haarlem	1685	Amsterdam, Rijks-museum, Hollstein Dutch 3-2(2), Bartsch 3. Geraadpleegd op 16 februari 2022, http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.38523.
3	Twee zingende mannen in een herberg	Cornelis Dusart	Haarlem	1685	Amsterdam, Rijksmu-seum, Hollstein Dutch 4, Bartsch 4. Geraad-pleegd op 16 februari 2022, http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.38524.

Indiase fabels uit het begin van de jaartelling (uit de *Panchatantra*), Bijbelverhalen, liedboeken (zowel christelijk als werelds), kluchtboeken, reisverhalen (onder andere over de ontdekkingsreizen) en geschiedenisverhalen (over het handelen van specifieke koningen).[25]

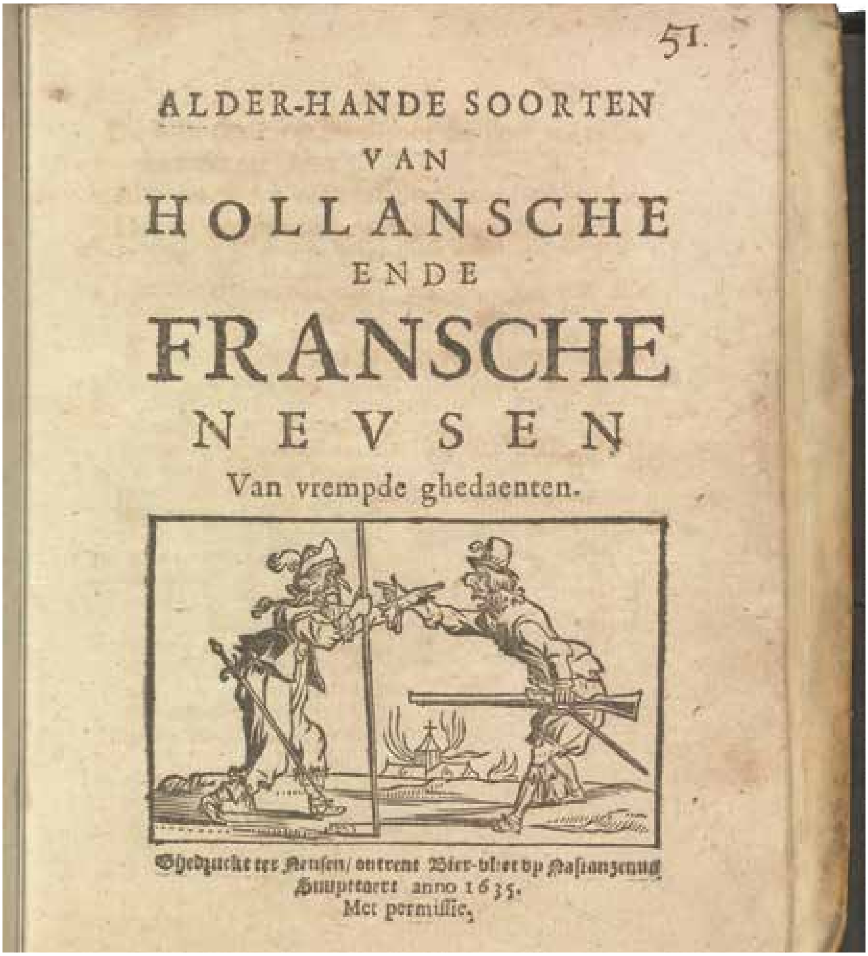
Deze wijze van opnieuw uitgeven geeft richting aan het achterhalen van de herkomst en het (her)gebruik van neuzenteksten in almanakken. De neusboekjes uit tabel 1 blijken inderdaad allemaal hun oorsprong te vinden in eerder gedrukte teksten, namelijk de pamfletten uit tabel 2. Het pamflet *Alder-hande soorten van Hollansche ende Fransche neusen van vrempde ghedaenten* (zie ook figuur 1) geeft een spottende kijk op de betrokkenheid van het Franse leger en de Nederlandse opstandelingen bij één specifiek onderdeel van het langdurige conflict tussen Nederland en Spanje, dat ook wel bekend staat als de Tachtigjarige Oorlog.

In 1635 raakten de Fransen betrokken bij het conflict door zich aan de zijde van de opstandelingen te scharen, waardoor Frankrijk (opnieuw) in oorlog ging met Spanje. De opmars van het Franse en het Nederlandse leger in de Zuidelijke Nederlanden verliep echter vanaf het begin slecht. De stad Tienen (dichtbij Leuven) weigerde zich over te geven aan de opstandelingen en wilde de legers niet binnenlaten. Daarop volgde op 10 juli 1635 een bestorming en plundering van de stad als afschrikwekkend voorbeeld. De vrouwen werden verkracht en de stad zelf werd per ongeluk tot de grond toe afgebrand.[26] Deze gebeurtenissen brachten veel ontgoocheling teweeg in de Republiek. Als reactie op de gebeurtenissen in Tienen verschenen er vooral in de Zuidelijke Nederlanden veel pamfletten over de mislukte inname van de stad.[27] Het pamflet *Alder-hande soorten van Hollansche ende Fransche neusen van vrempde*

25 Salman, '"Van sodanige Almanacken"', 76-78. Over almanakken en hun bijlagen, zie ook: Marco de Niet, 'De Januskop van de achttiende-eeuwse Nederlandse almanak', in: B.P.M. Dongelmans, F.P. van Oostrom, Peter van Zonneveld, *Dierbaar magazijn. De bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde.* Amsterdam: Amsterdam University Press, 1995, 69-82; Marco de Niet, 'De bewooners der twaalf Zodiakx Herbergen', in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 16, 1993, 17-23.

26 Over deze gebeurtenissen, zie: Jasper van der Steen, 'The Political Rediscovery of the Dutch Revolt in the Seventeenth-Century Habsburg Netherlands', in: *Early Modern Low Countries* 1, 2017, 297-317.

27 Zie o.a. het volgende gedicht over de plundering van Tienen: *Den Hollantschen jaw en de Fransche Krauwey.* S.l: s.n., s.d. (Londen, British Library, General Reference Collection 11555.e.42.(2.)). Over de grote hoeveelheid gedrukte pamfletten in deze periode, zie: Paul Arblaster, *From Ghent to Aix: How They Brought the News in the Habsburg Netherlands.* Leiden/Boston: Brill, 2014, 170-181; 308-315.



51.

ALDER-HANDE SOORTEN
VAN
HOLLANSCHE
ENDE
FRANSCHE
NEVSEN
Van vrempde ghedaenten.

Ghedruckt ter Neusen/ ontrent Bier-vliet by Nasianzenus
Snuyttaert anno 1635.
Met permissie,

Figuur 1. *Alder-hande soorten van Hollansche ende Fransche neusen van vrempde ghedaenten* (Ter Neusen, Bier-vliet: N. Snuyttaert, 1635), titelpagina. Exemplaar: Den Haag, KB, KW 943 B 103 [51]. Afmetingen van het pamflet: 19,3 x 14,2 cm (© KB)

ghedaenten moet in deze context geplaatst worden en is een satire op het ongelukkig handelen van het Nederlandse en Franse leger.

Op de titelpagina van het pamflet zijn een Franse en een Nederlandse soldaat zichtbaar, beiden met uitzonderlijke neuzen (figuur 2). Op de achtergrond is te zien dat de stad Tienen in vlammen opgaat. Deze gravure past perfect bij de inhoud van het pamflet en is dus waarschijnlijk speciaal voor deze uitgave gerealiseerd. Volgens de commerciële informatie op de titelpagina is het pamflet 'Gedrucht ter Neusen, ontrent Bier-vliet by Nasianzenus Snuyvttaert anno 1635'.



Figuur 2. *Alder-hande soorten van Hollansche ende Fransche neusen van vrempde ghedaenten* (Ter Neusen, Bier-vliet: N. Snuyttaert, 1635), detail van de titelpagina. Exemplaar: Den Haag, KB, KW 943 B 103 [51] (© KB)

De informatie over de plaats van uitgave en de drukker is gefingeerd: dit pamflet geeft een goed voorbeeld van een fictief impressum. De stad Terneuzen is gekozen om de homonymie: een tekst over (belasting op) neuzen moet wel in 'ter Neusen' gedrukt zijn. Wellicht verwijst de plaats Biervliet wel naar de werkelijke plaats van uitgave, maar dat is verder op geen enkele manier op te maken uit de bron. De naam van de drukker, Nasianzenus Snuyttaert, is verzonnen en houdt verband met de inhoud van de tekst. De tekst is namelijk opgesteld om belasting te kunnen heffen op vreemde neuzen om de strijd met de Spanjaarden te kunnen blijven bekostigen. Het is echter zeer waarschijnlijk dat de tekst gedrukt werd in de Zuidelijke Nederlanden, bijvoorbeeld in Antwerpen of Brussel, net als verschillende andere teksten die in dezelfde boekband zijn opgenomen.[28] Dit gegeven is, zoals later zal blijken, interessant

28 Zie o.a. de teksten 1, 3 en 15 uit de band Den Haag, KB, KW 943 B 103: *Declaratio qua armorum augustissimae domus Austriacae aequitas ostenditur simul et ad illam quae regis Galliae nomine evulgata est, responsio.* Antwerpen: s.n., 1635; *Manifeste pour la justice des armes de la très-auguste*

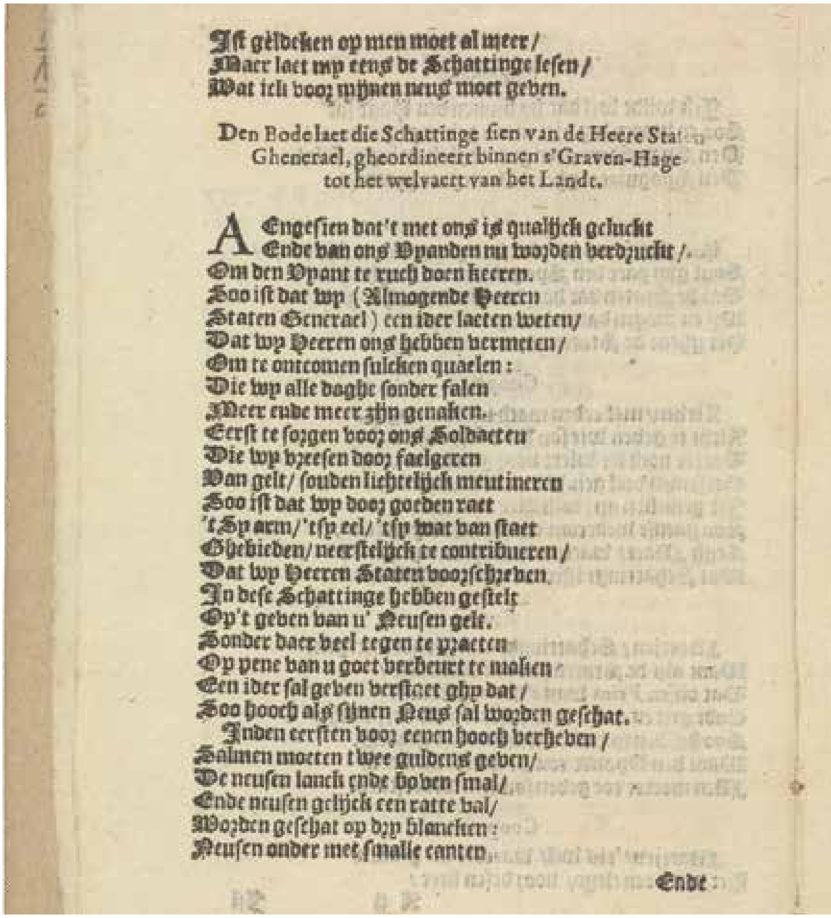
voor het voortleven van de neuzenteksten in Noord-Nederlandse almanakken en daarom sta ik hier nu alvast bij stil.

In de neuzentekst van het pamflet wordt achtereenvolgend beschreven dat 'Al wat in Hollant gaet en swiert, T' is met een langhen Neus verciert'.[29] Er lopen veel mensen rond met de meest merkwaardige neuzen: 'ons Prinsken' (Frederik Hendrik), 'die Staeten' (de Staatsen, de opstandelingen), de 'haegschen President' (personificatie van de thuisbasis van de opstandelingen), de 'Heeren van den Raedt', de 'Fiscael', de 'Griffier', en de soldaten zelf. Zij hebben allemaal uitzonderlijk lange, dikke, zware, bleke of grote neuzen gekregen door 'hun jalousy', oftewel hun hebzucht en heerszucht. Daarnaast krijgen ook de Fransen merkwaardige neuzen, onder andere de 'Heer van Chantillon', de 'Heer van Brisé' en de Franschen Cardinael' (Richelieu), omdat zij zich aan de kant van de opstandelingen hebben geschaard. Tot slot wordt er de draak gestoken met predikanten, rekenmeesters, kooplieden en drukkers uit de Noordelijke Nederlanden die al van alles in orde hadden gemaakt voor een feest. Zij hadden zich ingesteld op het verspreiden van het goede nieuws over de verwachte, maar thans mislukte overwinning: allemaal staan ze er met ontstelde neuzen bij ('Die staen nu oock allom en sien, Met groote Neusen voor de lien'). Het feit dat er vooral de spot wordt gedreven met groepen in de Noordelijke Nederlanden is opnieuw een aanwijzing dat het pamflet waarschijnlijk in de Zuidelijke Nederlanden gedrukt werd. Dan volgt tot overmaat van ramp nog het slechte nieuws van de inneming van de Gelderse vesting '*Scincke Scans*' (Schenkenschans) door de Spanjaarden. Dit vergroot de ontgoocheling nog meer. De opstandelingen hebben nu helemaal geen geld meer en kunnen niets anders doen dan belasting heffen op ieders neus ('Maeckt dat gh'u buyten schaede stelt, Met gheven van u Neusen gelt'). Deze belasting wordt geheven door de (fictieve) 'Graef van Nazaret' en de 'Heer van neusegem' in de 'Stadt van Snuytenborch'. Indirect levert het pamflet door het opsommen van de vreemde belastingen op neuzen kritiek op de verre van uniforme belastingheffing van de Republiek. De verschillende gewesten en het landschap Drenthe bepaalden zelf welke belastingen zij hieven en tegen welke tarieven en voorwaarden, wat inhield dat er soms vanwege onvrede over het systeem belastingoproeren en belastingrellen ontstonden.[30]

maison d'Austriche. Anvers: s.n., 1635; *Nouvelles de plusieurs endroicts de l'Europe.* Bruxelles: vefve d'Hubert Anthoine Velpius, 1635.

29 Voor de transcriptie van dit gedicht, zie: Maurits Sabbe, *Brabant in 't verweer. Bijdrage tot de studie der Zuid-Nederlandsche strijdliteratuur in de eerste helft der 17e eeuw.* Antwerpen: Kesseler, 1933, 687-692. Ik citeer uit deze transcriptie van Sabbe.

30 Zie hiervoor: Oscar Gelderblom, *The Political Economy of the Dutch Republic.* Londen/New York: Routledge, 2016; Henk Boels, *Overheidsfinanciën tijdens de Republiek en het Koninkrijk, 1600-1850.*



Ist geldeken op men moet al meer/
Maer laet wy eens de Schattinge lesen/
Wat ick voor mijnen neus moet geven.

Den Bode laet die Schattinge sien van de Heere Staten
Ghenerael, gheordineert binnen s'Graven-Hage
tot het welvaert van het Landt.

AEngesien dat 't met ons is qualijck geluckt
Ende van ons Vyanden nu worden verdruckt/
Om den Vyant te rugh doen keeren.
Soo ist dat wy (Almogende Heeren
Staten Generael) een ider laeten weten/
Dat wy Heeren ons hebben vermeten/
Om te ontcomen sulcken quaelen:
Die wy alle daghe sonder falen
Meer ende meer zijn genaken.
Eerst te sorgen voor ons Soldaeten
Die wy vreesen door faelgeren
Van gelt/ souden lichtelijck meutineeren
Soo ist dat wy door goeden raet
't Sy arm/ 't sy eel/ 't sy wat van staet
Ghebieden/ neerstelijck te contribueren/
Dat wy Heeren Staeten voorschreven.
In dese Schattinge hebben gestelt
Op 't geven van u' Neusen gelt.
Sonder daer veel tegen te praeten
Op pene van u goet verbeuert te maken
Een ider sal geven verstaet ghy dat/
Soo hooch als sijnen Neus sal worden geschat.
Inden eersten voor eenen hooch verheven/
Salmen moeten twee guldens geven/
De neusen lanck ende boven smal/
Ende neusen gelijck een ratte bal/
Worden geschat op drie blancken:
Neusen onder met smalle canten.
Ende

Figuur 3. Begin van het spotmandement van de Heer van Neusegem (Den Haag, J. van Cleyn-plesier, 1635). Exemplaar: Den Haag, KB, KW 531 E 74. Afmetingen van het pamflet: 18 x 12,5 cm (© KB)

Het pamflet dat een vervolg is op de tekst *Alder-hande soorten van Hollansche ende Fransche neusen van vrempde ghedaenten* is het pamflet *Schattinghe ghesedt op alle soorten van neusen, die de Hollanders ende Franschen gecregen hebben int vluchten uyt Brabant* (1635). Het pamflet gaat over een tweespraak tussen een bode en een koopman. De bode legt aan de koopman uit dat de schatkist van de opstandelingen leeg is en men dus gaat 'Neusen tellen' om

Hilversum: Verloren, 2012; Rudolf Dekker, *Holland in beroering. Oproeren in de 17[de] en 18[de] eeuw.* Amsterdam: Ambro/Anthos, 1982.

'Neusen gelt' te kunnen heffen.[31] Vervolgens draagt de bode een spotmandement voor uit naam van de 'Heer van Neusegem' (zie ook figuur 3), waarin dit bevel breder bekendgemaakt en uitgelegd wordt (bijvoorbeeld: 'Ende neusen gelijck een ratte val, Worden geschat op dry blancken', 'Neusen met groote diepe putten [...], Die worden op een Daelder gestelt, Tot 't geven van het neusen gelt').[32]

Allebei de pamfletten grijpen door het beschrijven van verschillende soorten neuzen trouwens terug op een belangrijk motief uit de laatmiddeleeuwse feestelijke cultuur. In meerdere toneelstukken van de Duitse toneelschrijver Hans Sachs (1494-1576) strijden karikaturale personages om de grootste neus. Sachs werd vooral vanwege zijn 'Fastnachtsspielen', oftewel vrolijke toneelstukken die tijdens vastenavondvieringen werden opgevoerd. Wie de grootste neus had, mocht zich vervolgens tijdelijk (zotten)koning noemen.[33] Het neuzenthema wordt in de toneelstukken vooral in verband gebracht met de zotheid: hoe groter de neus, hoe zotter de persoon, dus hoe geschikter hij of zij is voor functie van zottenkoning. Uit exact dezelfde periode is ook een aantal gravures overgeleverd, die scènes uit deze toneelstukken van Sachs verbeelden en die inderdaad feestende mensen met uitzonderlijk lange en grote neuzen laten zien.[34] De zeventiende-eeuwse pamfletten hergebruiken enerzijds de koppeling die in de toneelstukken gelegd wordt tussen een bijzonder grote, lange of lelijke neus en dwaas gedrag. Anderzijds geven de pamfletten ook een andere draai aan het neuzenthema, onder andere door het wedstrijdelement weg te laten. De pamfletten leggen de nadruk op de belasting die geheven dient te worden op de verschillende typen neuzen om de oorlog tegen Spanje te kunnen betalen. Daarmee wordt het neuzenthema in de pamfletten duidelijk ingezet om politieke redenen, waar dat voor de toneelstukken en de gravures niet is aangetoond.[35]

Vervolgens kan de link tussen de pamfletten en de eerste neusboekjes gelegd worden. Hoewel er een tijdsperiode van een halve eeuw zit tussen het verschijnen van de pamfletten en het eerste neusboekje (in 1690), komt het

31 Van deze tekst is geen transcriptie beschikbaar. Ik citeer hier direct uit de bron. Den Haag, KB, KW 531 E 74, fol. A2v.

32 Den Haag, KB, KW 531 E 74, fol. A2v.

33 Zie bijvoorbeeld de toneelstukken *Der Nasentanz zu Gümpelsbrunn bis Sonntag* (1534) en *Der doctor mit der grossen nasen* (1559). Over deze Fastnachtsspielen van Hans Sachs, zie: Sharon Baker, 'From Satire to Silence: Hans Sachs's Commentary on Civic Decline'. Proefschrift, University of London, 2017.

34 Zie bijvoorbeeld de gravure *Der Nasentanz zu Gümpelsbrunn* (1534) van Hans Sebald Beham (Amsterdam, Rijksmuseum, Hollstein German FMH 3260. Geraadpleegd op 16 februari 2022, http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.76500).

35 Baker, 'From Satire to Silence', 224-225.


Neusboekje /
Van Mannen / Vrouwen /
Vrijers en Vrysters / waer in men
sien kan / wat yder voor sijn
Neus-gelt moet geven.

Gedrukt voor Swinkswank.

Figuur 4. *Neusboekje van Mannen, Vrouwen, Vrijers en Vrysters, waer in men sien kan, wat yder voor sijn Neus-gelt moet geven* ([Leeuwarden]: [Gerrit Koumans], s.d.), titelpagina (C1r). Exemplaar: Leeuwarden, Historisch Centrum Leeuwarden, A 355. Afmetingen van het neusboekje: 9,8 x 7,2 cm (eigen foto)

spotmandement uit de *Schattinghe ghesedt op alle soorten van neusen,* dat wordt gepresenteerd vanaf folio A2v, met kleine aanpassingen in zijn geheel terug in de eerste neusboekjes. De neusboekjes geven heel specifiek alléén de ordonnanties over het neuzengeld weer, zonder enige contextuele informatie. Het gesprek tussen de bode en de koopman is dus volledig weggelaten. Dit is waarschijnlijk een reden waarom onderzoekers tot nu toe niet in staat zijn

geweest om te achterhalen waar de spottende ordonnanties eerder gepubliceerd waren, want uit de ordonnanties zelf is maar weinig op te maken. Omdat niet bekend is waar het neusboekje uit 1690 zich op dit moment bevindt, heb ik mij gewend tot de editie uit 1718 om het verband tussen de pamfletten en de neusboekjes te laten zien.

De titelpagina van het neusboekje uit 1718 is typerend voor bijwerk uit deze periode en geeft vrijwel geen commerciële informatie over de drukker en de plaats en het jaar van uitgave (figuur 4).

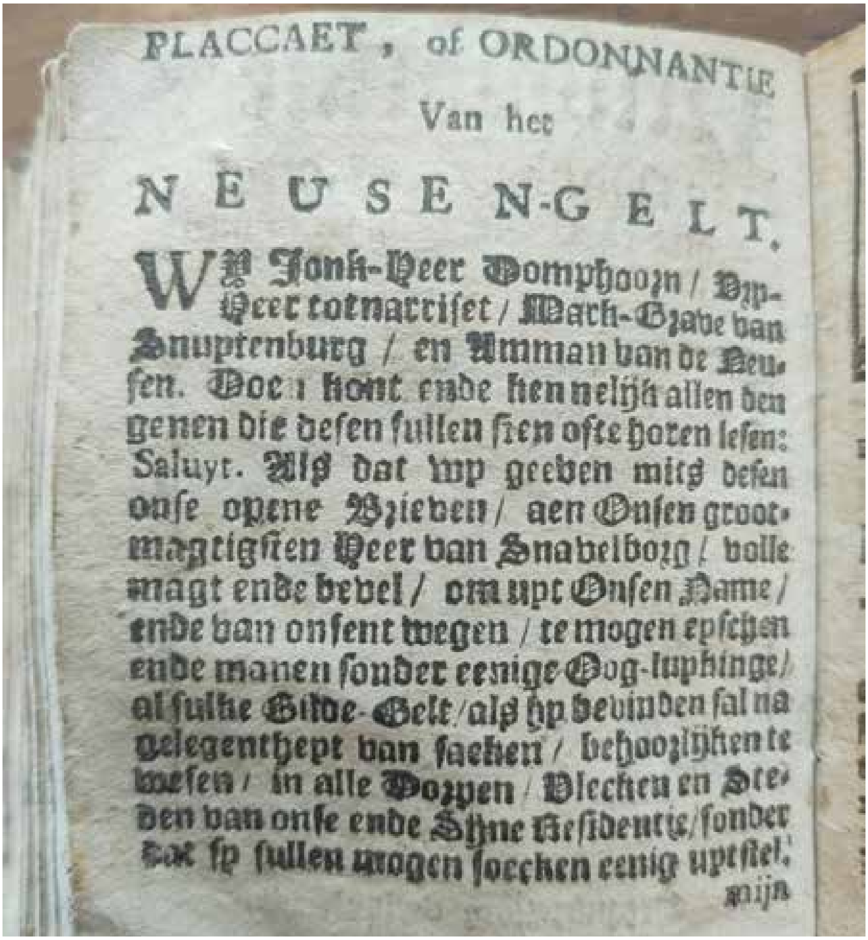
Op grond van typografisch onderzoek heb ik vast kunnen stellen dat dit boekje door dezelfde drukker als de *Nieuw Leeuwarder Almanach* gedrukt moet zijn, namelijk door Gerrit Koumans uit Leeuwarden.[36] De titelpagina geeft al aan dat de kern van het boekje het 'Neus-gelt' betreft dat een ieder moet geven. Het is niet duidelijk waarom men dat zou moeten betalen. Waar de ordonnanties in de *Schattinghe ghesedt op alle soorten van neusen* nog voorafgegaan worden door de dialoog tussen de koopman en de bode, introduceert de eerste pagina van het *Neusboekje van Mannen, Vrouwen, Vrijers en Vrysters* meteen het 'PLACCAET, of ORDONNANTIE Van het NEUSEN-GELT' (figuur 5).

In de titulatuur van de spotautoriteit van wie het bevel uitgaat komt de fictieve plaats 'Snuytenburg' terug, alsook de 'Jonk-Heer Domphoorn', die in de *Schattinghe ghesedt op alle soorten van neusen* de naam 'Dompaerts' draagt. Daarna volgen de bedragen die betaald moeten worden voor de verschillende soorten neuzen, net zoals in de *Schattinghe,* waarbij meerdere houtsneden de tekst zouden moeten ondersteunen (figuur 6).[37]

Overigens gaat het in geval van dit neusboekje om veel houtsneden die niet specifiek voor dit boekje vervaardigd zijn. Verschillende houtsneden werden ook gebruikt voor ander publicaties van Koumans, zoals voor de *Vryagie Van JAN en CAET,* dat zich in dezelfde band bevindt als het neusboekje (voor een vergelijking, zie figuur 7). De neuzen die op de houtsneden zichtbaar zijn, zijn dan ook vaak niet echt uitzonderlijk. Ze sluiten daarmee maar matig aan op

36 Ter vergelijking: de gotische typografie van de *Nieuw Leeuwarder Almanach* kan volgens de methode van Vervliet gedefinieerd worden als 23 7,7 * 2,0 : 3,0, die van het *Neusboekje van Mannen, Vrouwen, Vrijers en Vrysters* als 23 7,6 * 2,0 : 3,0. Deze waarden komen in dusdanige mate met elkaar overeen, dat verondersteld kan worden dat de boekjes uit hetzelfde drukkersatelier afkomstig zijn. Deze hypothese wordt versterkt door de observatie dat beide boekjes dezelfde hoofdletters gebruiken en dezelfde afmetingen hebben (9,8*7,2 cm), zonder dat er zichtbaar randen van het papier zijn afgesneden voor het samenbinden van de werkjes.

37 Deze bedragen zijn waarschijnlijk aangepast aan de muntwaarden van 1718, want de bedragen wijken af en toe af van de bedragen die in de pamfletten genoemd worden. Ook zijn sommige valuta vervangen door andere valuta.


PLACCAET, of ORDONNANTIE
Van het
NEUSEN-GELT.
Wy Jonk-Heer Domphoorn / Opper-Heer tot narriset / Mark-Grave van Snuytenburg / en Amman van de Neusen. Doen kont ende kennelijk allen den genen die desen sullen sien ofte hooren lesen: Saluyt. Als dat wy geeven mits desen onse opene Brieven / aen Onsen grootmagtigsten Heer van Snabelborg / volle magt ende bevel / om uyt Onsen Name / ende van onsent wegen / te mogen eyschen ende manen sonder eenige Oog-luykinge / al sulke Gilde-Gelt / als hy bevinden sal na gelegentheyt van saeken / behoorlijken te wesen / in alle Dorpen / Vlecken en Steden van onse ende Sijne Residentie / sonder dat sy sullen mogen soecken eenig uytstel / mijn

Figuur 5. *Neusboekje van Mannen, Vrouwen, Vrijers en Vrysters, waer in men sien kan, wat yder voor sijn Neus-gelt moet geven* ([Leeuwarden]: [Gerrit Koumans], s.d.), beginpagina (C1v). Exemplaar: Leeuwarden, Historisch Centrum Leeuwarden, A 355 (eigen foto)

de inhoud van de tekst, die toch echt spreekt over 'een lange dicke Neus, een 'Neus voor wat uyt stekende' en een 'Neus voor dik en sacht' of 'dik en groot'.[38]

Een opmerkelijk detail uit de *Schattinghe ghesedt op alle soorten van neusen* dat behouden is gebleven in dit neusboekje uit 1718 is de aanwezigheid van de bode. Hoewel de bode in de neuzentekst zich wat onverwachts presenteert op de laatste pagina van het boekje (er wordt enkel verteld dat hij er is 'om een

38 Leeuwarden, Historisch Centrum Leeuwarden, A 355, fols. C4v en C5r.


Mijn Heer van Snuytenburg, en Juffrou narriser,
Hey wat is 't een schoon paer, Sy sijn ook voor geset.

De Prijs van de Neusen is.

TEn eersten / van een Prijsse wel gemaekte Neus / twee blancken. Van een ingevallen Appelwijfs Neus en voor scherp 3 stuyvers min een oortje. Van een middelbaere Neus / lanckwerpigh / 1. stuyvers. Van een breede Viswijfs Neus / en lang na advenant 3. stuyvers. Van een dicke Neus 5. groot. Van een
C 2 kromme

Figuur 6. *Neusboekje van Mannen, Vrouwen, Vrijers en Vrysters, waer in men sien kan, wat yder voor sijn Neus-gelt moet geven* ([Leeuwarden]: [Gerrit Koumans], s.d.), pagina C2r. Exemplaar: Leeuwarden, Historisch Centrum Leeuwarden, A 355 (eigen foto)

yegelijk te vermanen' om zijn of haar neuzengeld te betalen), bevestigt zijn plotselinge verschijnen in het neusboekje de hypothese dat de neusboekjes een gedeeltelijke herneming van de eerder gedrukte pamfletten zijn (figuur 8). Hieruit kan verder geconcludeerd worden dat de Zuid-Nederlandse pamfletten op een bepaalde manier in Leeuwarden, dus in de Noordelijke Nederlanden, terecht moeten zijn gekomen en zijn herdrukt. Dat zou te maken kunnen hebben gehad met de immigratie vanuit de zuidelijke gewesten naar het noorden, die na de val van Antwerpen in 1585 zeker tot halverwege de zeventiende eeuw plaatsvond. Een andere mogelijkheid is dat de pamfletten uit het zuiden ook



Figuur 7: *Vryagie Van JAN en CAET* (links), titelpagina, *Neusboekje van Mannen, Vrouwen, Vrijers en Vrysters* (rechtsboven), detail van pagina C2v, *Neusboekje van Mannen, Vrouwen, Vrijers en Vrysters* (rechtsonder), detail van pagina C4r. (Allen [Leeuwarden]: [Gerrit Koumans], s.d.). Exemplaar: Leeuwarden, Historisch Centrum Leeuwarden, A 355. Afmetingen van de *Vryagie*: 9,8 x 7,3 cm (eigen foto's)

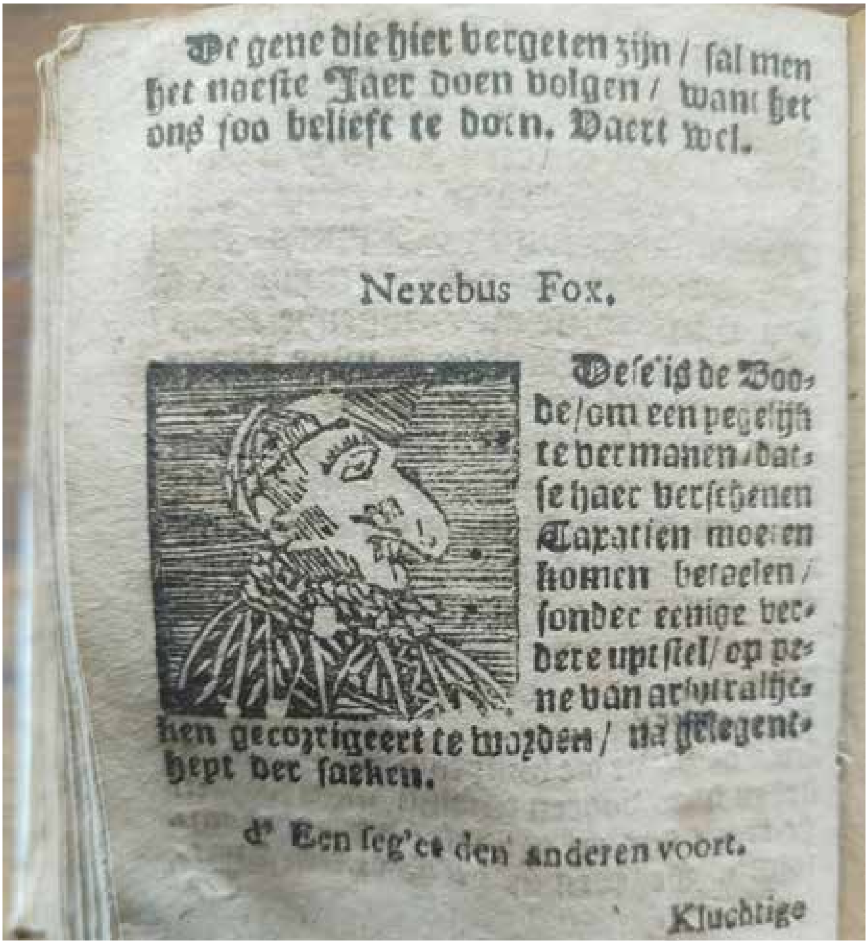
in het noorden werden verkocht en gelezen. Zeker wanneer de pamfletten gebeurtenissen uit grensgebieden beschreven, waaronder Antwerpen, Leuven en Tienen kunnen vallen, werden pamfletten in meerdere regio's gelezen.[39]

Alle neusboekjes uit het onderzoekscorpus hernemen op dezelfde manier, zonder contextuele informatie, het spotmandement uit de *Schattinghe ghesedt op alle soorten van neusen.* Nu is het natuurlijk de vraag of er in de neusboekjes nog sprake was van onderliggende politieke satire, zoals dit duidelijk het geval was voor de pamfletten. Het neusboekje van 1718 lijkt te suggereren van wel, al wordt er in de tekst verwezen naar een heel andere historische gebeurtenis dan de inname van Tienen. Op pagina's C3r-C3v wordt namelijk een bijdrage gevraagd voor 'de Neusen van de Vrouw-luy die t'Uytregt van de Franse gesnooten zijn'.[40] Hiermee wordt gedoeld op vrouwen die tijdens de bezetting van Utrecht in 1672 door Franse troepen seksuele omgang hadden met Franse soldaten.[41] Het neusboekje drijft de

39 Zie hiervoor: Arblaster, *From Ghent to Aix,* 180-183.

40 Leeuwarden, Historisch Centrum Leeuwarden, A 355, fols. C3r-C3v.

41 Over de gebeurtenissen in 1672, zie: Luc Panhuysen, *Rampjaar 1672: hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte.* Amsterdam: Atlas Contact, 2009; Petra Dreiskämper, *'Redeloos, radeloos, reddeloos'. De geschiedenis van het rampjaar 1672.* Hilversum: Verloren, 1998.


De gene die hier vergeten zijn / sal men het naeste Jaer doen volgen / want het ons soo believt te doen. Vaert wel.

Nexebus Fox.

Dese is de Bode/om een yegelijk te vermanen/dat se haer verschenen Taxatien moeten komen betaelen / sonder eenige verdere uytstel/op pene van arbitralijcken gecorrigeert te worden / na gelegentheyt der saken.

d° Een seg'et den anderen voort.

Kluchtige

Figuur 8. *Neusboekje van Mannen, Vrouwen, Vrijers en Vrysters, waer in men sien kan, wat yder voor sijn Neus-gelt moet geven* ([Leeuwarden]: [Gerrit Koumans], s.d.), pagina C8r. Exemplaar: Leeuwarden, Historisch Centrum Leeuwarden, A 355 (eigen foto)

spot met deze collaborerende vrouwen. Het neusboekje kan in dit geval dus inderdaad ook gezien worden als politieke satire in de vorm van een spotmandement, al was deze gebeurtenis natuurlijk niet echt meer actueel rond het jaar 1718.

Het neusboekje uit 1764 vertoont eveneens enige relaties met de actualiteit. Het boekje noemt meerdere keren naar de komst van de 'Spaense Pocken' en neuzen vol 'Pockputten' en verwijst naar de pokkenepidemieën die zich

vanaf 1748 vooral in de grote steden voordeden.[42] Toch is er ook in het geval van dit neusboekje niet meer echt sprake van een actuele situatie, want tussen de epidemieën en de publicatie van het bijwerkje zit bijna twintig jaar. Voor de neusboekjes die aan het einde van de achttiende eeuw gedrukt werden, lijkt er wel een direct verband te bestaan met actuele gebeurtenissen, ditmaal met de in 1792 binnenvallende Franse legerdivisies en het begin van de Patriottentijd.[43] Dit is onder andere het geval voor de neusboekjes uit 1787 en 1798, waarvan de tekst precies hetzelfde is en waarin wordt verwezen naar deze specifieke publicatiegronden, 'redenen die ons daar toe moveeren'.[44] De boekjes drijven de spot met echte gilden, die voor hun bestaansrecht vreesden onder een patriottisch, democratisch bewind ('Wy hadden geen rust, Het was ons pyn').[45] Een goed voorbeeld hiervan is het exemplaar uit 1787, dat gedrukt werd door de patriottische drukkersfamilie De Lange in Deventer.

Een relevante vraag die in deze context gesteld kan worden, is of een vroegmoderne (almanak)lezer deze politieke boodschap in de neusboekjes nog zal hebben herkend en de boekjes inderdaad als politieke satire kocht of niet. Om hier inzicht in te krijgen, heb ik gekeken naar de samenstelling van de convoluten waarin de neusboekjes zich bevinden.

Publicatiestrategieën en leeservaringen

Het kijken naar de precieze samenstelling van convoluten of *Sammelbände* is zinvol wanneer men beter wil begrijpen hoe vroegmoderne lezers kennis in één enkele boekband bij elkaar brachten. Daarnaast levert een dergelijke analyse inzichten op in de manier waarop deze lezers die kennis ordenden in een steeds complexer wordende wereld. De hoeveelheid aan informatiestromen

42 *Placcaat, ende ordonnantie van het neuze-geld, ofte gild der neuzen.* S.l.: s.n., s.d. (Den Haag, KB, KW 1757 G 45 (5)), fols. B2v, D2v. Over deze epidemieën, zie: Willibrord Rutten, *De vreselijkste aller harpijen. Pokkenepidemieën en pokkenbestrijding in Nederland in de 18^{e} en 19^{e} eeuw.* Proefschrift, Wageningen Universiteit, 1997.

43 Zie bijvoorbeeld de analyse van het neusboekje dat in de Athenaeumbibliotheek in Deventer bewaard wordt in: Suzan Folkerts en Garrelt Verhoeven, *Deventer Boekenstad. Twaalf eeuwen boekcultuur aan de IJssel.* Zutphen: Walburg Pers, 2018, 190-191.

44 *Placcaat en ordonnantie van het neuze-geld, ofte gild van de neuzen.* Deventer: Jan de Lange, s.d. (Deventer, Athenaeumbibliotheek, Dv V.302:1787:11, fol. A5r.

45 Deventer, Athenaeumbibliotheek, Dv V.302:1787:11, fols. A5r, A7v.



Figuur 9. De rug van de band van het convoluut Leeuwarden, Historisch Centrum Leeuwarden, A 355. Afmetingen van het plat: 10,2 x 7,5 cm (eigen foto)

nam namelijk door de bredere verspreiding van populair drukwerk sterk toe.[46] Een cruciaal idee achter de methode van het kijken naar de samenstelling van convoluten is dat de manier waarop vroegmoderne lezers teksten in één band ordenden hun leeservaring sterk stuurde. Vanuit deze relatief nieuwe boekhistorische benadering heb ik drie convoluten met neusboekjes erin aandachtig bestudeerd, namelijk de convoluten 2 (uit 1718), 5 (uit 1764) en 8 (uit 1798) uit tabel 1. Deze convoluten zijn gekozen om een drietal redenen: 1) om hun originele, contemporaine boekbanden, waardoor voor deze convoluten met zekerheid gesteld kan worden dat zij zijn samengesteld door vroegmoderne lezers en niet door, bijvoorbeeld, een latere boekverzamelaar;[47] 2) hun relatief grote omvang in vergelijking met de andere convoluten uit de tabel, waardoor ik een zo compleet mogelijk lezersprofiel van de samensteller van de band heb

46 Dit onderzoek naar de samenstelling van *Sammelbände* staat centraal in het lopende onderzoeksproject *Sammelband 15-16.* Voor een beschrijving van dit project, zie: https://sammelband.hypotheses.org/. Geraadpleegd op 16 februari 2022. Over informatiestromen in de vroegmoderne tijd, zie: Paul M. Dover, *The Information Revolution in Early Modern Europe.* Cambridge: Cambridge University Press, 2021.

47 Dit criterium sluit de convoluten 1 en 3 uit van analyse, waarvoor niet te achterhalen is in wat voor type band de neusboekjes zich bevinden.

kunnen schetsen;[48] 3) de aantoonbare relatie die de neusboekjes hebben met de historische actualiteit, hetzij met de Franse bezetting van Utrecht in 1672, hetzij met de pokkenepidemieën, hetzij met de Patriottentijd.[49]

Convoluut 2, gedateerd rond 1718, bevindt zich in het Historisch Centrum Leeuwarden en bevat 31 verschillende boekjes (zie ook figuur 9). Tabel 4 geeft de inhoud van dit convoluut weer.

Het eerste dat opvalt aan de samenstelling van het convoluut is het grote aantal almanakken en almanakbijwerk dat zich in de band bevindt, namelijk achttien van de 31. Drie boekjes zijn daarnaast van religieuze aard (*Aenwijsinge van de Kerckelijcke Ordeninge in 't Gemeen, Samen-spraek tusschen twee Getroude* en *Een Nieuw t'Samenspraeck, gehouden tusschen Jan en Pijter*), twee betreffen (stichtelijke) gezangen (*Aerdige Nieuwe Deuntjes, Stichtelijcke Gesangen*), twee zijn jaarsvoorspellingen of prognosticaties (*De Italiaensche Waersegger, Den Opregten Onvervalsten Italiaanschen Waar-Segger*) en er is één boekje bij dat een kritisch overzicht geeft van politieke besluitvorming in Friesland over een langere periode (*Het Kleyn Chronijkjen Van Oost- en West-Friesland*). Drie boekjes zouden in de categorie 'vermakelijke teksten' geschaard kunnen worden, maar kenmerken zich eveneens door een sterk morele inslag, omdat ze de voorwaarden voor een goed huwelijk bespreken (*Boert en Ernst, De Geluckige Vryagie, Vryagie van Jan en Caet*). Eén tekst is een praktisch handboekje over het leiden van een boerenbedrijf in Friesland (*Friesche Borre Practica*). Tenslotte is er nog het neusboekje, dat hier niet onder één van bovenstaande categorieën is ondergebracht.

De samensteller van dit convoluut is waarschijnlijk iemand geweest die goed op de hoogte wilde zijn van het publieke leven in de provincie Friesland. De vele almanakteksten informeerden hem of haar over marktdagen, feestdagen en andere activiteiten in de verschillende Friese steden. De prognosticaties liggen in het verlengde van de almanakteksten en doen voorspellingen over de activiteiten die plaats zullen vinden. Het overige bijwerk neemt relatief weinig plaats in in deze band, maar over het algemeen zijn dit allemaal teksten die voor de samensteller van religieuze, morele of praktische waarde waren. Daarnaast is het opvallend dat er één maatschappijkritisch, historisch boekje in de band te vinden is. In het licht van deze selectie teksten is het aannemelijk dat ook het neusboekje door deze koper beschouwd werd als een tekst met een bepaald

48 Dit criterium sluit de convoluten 6 en 7 uit van analyse, die minder dan vijf boekjes bevatten.

49 Dit criterium sluit convoluut 4 uit van analyse, dat voor zover ik heb kunnen achterhalen geen enkele referentie naar een actualiteit bevat.

Tabel 4: Overzicht van de boekjes in het convoluut Leeuwarden, Historisch Centrum Leeuwarden, A 355.

Titel boek	Commerciële informatie (indien aanwezig)
Nieuw Leeuwarder Almanach Na den Nieuwen Stijl. Over 't Jaer onses Heeren 1718.	Leeuwarden: Gerrit Koumans, 1718
Toe-gift op het Leeuwarder Almanach.	Leeuwarden: Gerrit Koumans, 1718
Aenwijsinge van de Kerckelijcke Ordeninge in 't Gemeen, door alle Ver-eenigte Nederlanden.	Leeuwarden: Gerrit Koumans, 1718
Het Kleyn Chronijkjen Van Oost- en West-Friesland, Stadt Groningen, Omlanden en Drenthe.	Leeuwarden: Gerrit Koumans, s.d.
Nieuw Bolswarder Almanach Na den Nieuwen Stijl. Over 't Jaer onses Heeren 1718.	Leeuwarden: Gerrit Koumans, 1718
Samen-spraek tusschen twee Getroude, zijnde Urbanus en Isabella.	Leeuwarden: Gerrit Koumans, s.d.
Nieuw Sneecker Almanach. Na den Nieuwen Stijl. Over 't Jaer onses Heeren 1718.	Leeuwarden: Gerrit Koumans, 1718
Aerdige Nieuwe Deuntjes. Na de Nieuste Voysen gestelt.	[Leeuwarden: Gerrit Koumans, s.d.]
Nieuw Dockumer Almanach. Na den Nieuwen Stijl. Over 't Jaer onses Heeren 1718.	Leeuwarden: Gerrit Koumans, 1718
De Italiaensche Waersegger. Op 't Jaer ons Heeren 1718. Door D. Antonio Magino.	Leeuwarden: Gerrit Koumans, 1718
Nieuw Harlinger Almanach. Na den Nieuwen Stijl. Over 't Jaer onses Heeren 1718.	Leeuwarden: Gerrit Koumans, 1718
Nieuw Huysumer Almanach. Na den Nieuwen Stijl. Over 't Jaer onses Heeren 1718.	Leeuwarden: Gerrit Koumans, 1718
Boert en Ernst, dat is Verscheyde geestige hof-redenen, quink-slagen, boerterijen, gelijkenissen, gesprooken van princen, me-vrouwen, geletterde, staets-personen.	[Leeuwarden: Gerrit Koumans, s.d.]
Nieuw Worckumer Almanach. Na den Nieuwen stijl. Over 't Jaer onses Heeren 1718.	Leeuwarden: Gerrit Koumans, 1718
Neusboekje van Mannen, Vrouwen, Vrijers en Vrysters, waer in men sien kan, wat yder voor sijn Neus-gelt moet geven.	[Leeuwarden: Gerrit Koumans, s.d.]
Nieuw Drachtsier Almanach. Na den Nieuwen stijl. Over 't Jaer onses Heeren 1718.	Leeuwarden: Gerrit Koumans, 1718
Een Nieuw t'Samenspraeck, gehouden tusschen Jan en Pijter, Van de wegh na Vredenstadt.	[Leeuwarden: Gerrit Koumans, s.d.]
Nieuw Kollumer Almanach. Na den Nieuwen stijl. Over 't Jaer onses Heeren 1718.	Leeuwarden: Gerrit Koumans, 1718
De Geluckige Vryagie, van de Italiaensche Schoorstien-veeger.	Leeuwarden: Johannes de Ruyter, s.d.

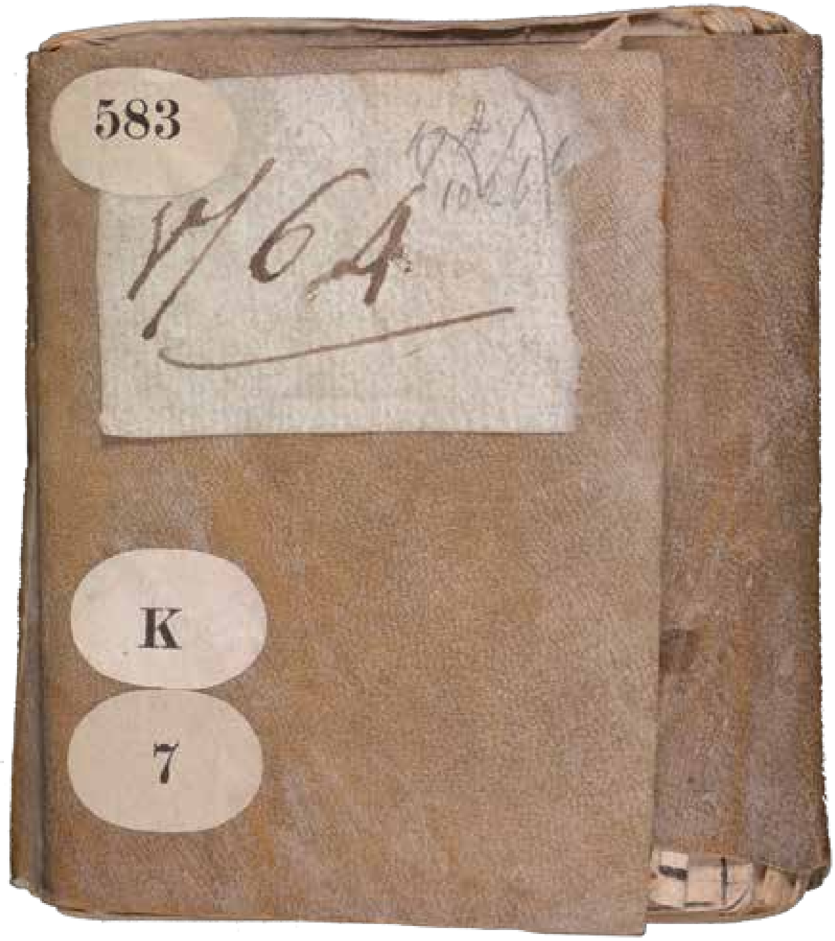
Kleyn Billands Almanach. Na den Nieuwen Stijl. Over 't Jaer onses Heeren 1718.	Leeuwarden: Gerrit Koumans, 1718
Stichtelijcke Gesangen	Leeuwarden, Gerrit Koumans, s.d.
Nieuw Billants Almanach. Na den Nieuwen Stijl. Over 't Jaer onses Heeren 1718.	Leeuwarden: Gerrit Koumans, 1718
Na-Reeden, Over het Billands Almanach. Over 't Jaer onses Heeren 1718.	Leeuwarden: Gerrit Koumans, 1718
Nieuw Dubbeld Heeren-Feensier Almanach. Na den Nieuwen Stijl. Over 't Jaer onses Heeren 1718.	Leeuwarden: Gerrit Koumans, 1718
Toe-gift Op het Heeren-Feenster Almanach.	Leeuwarden: Gerrit Koumans, 1718
Nieuw Ternaerder Almanach. Na den Nieuwen Stijl. Over 't Jaer onses Heeren 1718.	Leeuwarden: Gerrit Koumans, 1718
Vryagie van Jan en Caet.	[Leeuwarden: Gerrit Koumans, s.d.]
Frieske Boere Almanach. Ney dy Neije Stijl. Our 't Jier uws Heerin 1718.	Leeuwarden: Gerrit Koumans, 1718
Friesche Borre Practica.	Leeuwarden: Johannes de Ruyter, s.d.
Oprecht Groninger Almanach. Op het Jaar onzes Heeren Jesu Christi 1718.	Groningen: Seerp Bandsma, 1718
Den Opregten Onvervalsten Italiaanschen Waar-Segger, Ofte Prognosticatie opt 't Jaar 1718.	Groningen: Seerp Bandsma, 1718

nut, in dit geval politiek en historisch. Net als het kritische geschiedenisboekje reflecteert het neusboekje voor hem of haar in een satirische vorm op een politieke situatie die zich in de decennia ervoor voordeed.

Convoluut 5 kan gedateerd worden rond 1764 en bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek onder de signatuur Den Haag, KB, KW 1757 G 45. De band bevat elf teksten in een eenvoudige, tijdelijke boekband (figuur 10). Tabel 5 geeft de inhoud van dit convoluut weer.

In dit convoluut komen naast de gebruikelijke almanaktekst en aanverwante teksten (*Amsterdamse Almanach, Reys-Wyzer, Den Opregten Waarsegger*) een relatief groot aantal bijwerkjes voor (acht van de elf). Drie bijwerkjes zijn vermakelijk of zelfs komisch te noemen (*Boere Vryagie, Pleitzuchtige Claas, Het Hoornse Jaagschuitje*). Vier boekjes zijn informerend en hebben een historische inslag (*Korte beschryving der Nederlanden, Het Schoorlder Kronyk, Werels-Kronyk, Korte Kornyk*). Dan is er nog het neusboekje, dat tussen een informerende en vermakelijke tekst geplaatst is, ongeveer in het midden van de band.

De samensteller van dit convoluut was waarschijnlijk iemand uit (de buurt van) Amsterdam, die een sterke interesse had in hetgeen er in de stad Amsterdam en in de directe omgeving van deze stad (Schoorl, Noord-Holland) gebeurde. Het is daarom niet ondenkbaar dat hij of zij het neusboekje kocht als



Figuur 10. Het plat van de band van het convoluut Den Haag, KB, KW 1757 G 45. Afmetingen van het plat: 8,9 x 7,3 cm (© KB)

een kritiek op het beleid in Amsterdam ten aanzien van de pokkenepidemie. Toch is dit op grond van deze bundel niet met zekerheid vast te stellen, vooral omdat de neuzentekst gevolgd wordt door drie kluchtige teksten die enkel ter vermaak gelezen werden. Een satirische lezing van het neusboekje, die verder zou gaan dan een puur vermakelijke, is echter ook niet uit te sluiten. Als dit laatste het geval zou zijn, zou de neuzentekst overigens wel de enige maatschappijkritische tekst in dit convoluut zijn.

Tabel 5: Overzicht van de boekjes in het convoluut Den Haag, KB, KW 1757 G 45.

Titel boek	Commerciële informatie (indien aanwezig)
D'Erve Stigt, Amsterdamse Almanach Op ,t Schrikkel-Jaar onses Heeren Jesu Christi, 1764	Amsterdam: Erven van Wed. C. Stichter, 1764
Reys-Wyzer	Amsterdam: Erven van Wed. C. Stichter, s.d.
Den Opregten Onvervalsten Italiaanse Waarsegger	S.l.: s.n., 1764.
Korte beschyving der Nederlanden, Benevens het Voornaamste der Stad Amsterdam	S.l.: s.n., s.d.
Placcaet ende Ordonnantie Van het Neuze-Geld, Ofte Gild van de Neuzen	S.l.: s.n., s.d.
Boere Vryagie tusschen Jasper Joosten en Keetje Gerrits	S.l.: s.n., s.d.
Pleitzuchtige Claas. Klugtspel in 4 toneelen	S.l.: s.n., s.d.
Het Hoornse Jaagschuitje, Geladen met Noordhollandse Boeren en Boerinnen Zingende verscheide Nieuwe Liederen	S.l.: s.n., s.d.
Het Schoorlder Kronyk	Amsterdam, Erfgen. Van de Wed. C. Stichter, s.d.
Kort en bondig Werels-Kronyk	Amsterdam, Erven C. Stichter, s.d.
Korte Kornyk, beginnende van den Jaare 1711	S.n., s.l., 1763

Convoluut 8 is het enige convoluut dat geen almanaktekst bevat en dat daarom moeilijker te dateren is door de afwezigheid van commerciële informatie. Specialisten van de Koninklijke Bibliotheek dateren het convoluut rond het jaar 1798, dit waarschijnlijk op grond van de actieve jaren van de drukkersfamilie Maagh uit Alkmaar, door wie in elk geval één boekje uit het convoluut gedrukt is. Dit jaartal heb ik aangehouden in tabel 1.[50] Het convoluut bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek onder de signatuur KW 174 K 66 en ook in dit geval is er sprake van een eenvoudige band, waarop overigens wel een opvallende prinsgezinde afbeelding gedrukt is (figuur 11). De afbeelding is generiek en kan verschillende prinsen uit de Nederlandse geschiedenis voorstellen. Het convoluut bevat vijf losse teksten, die worden opgesomd in tabel 6.

Hoewel dit convoluut op grond van de afbeelding op het plat lijkt te hebben toebehoord aan een prinsgezinde lezer, staat dit verder los van de teksten in de band. De teksten zijn namelijk allemaal vermakelijk van aard, zijn niet

50 Voor de datering, zie de catalogus van de Koninklijke Bibliotheek: https://opc-kb.oclc.org/DB=1/XMLPRS=Y/PPN?PPN=33042520X. Geraadpleegd op 16 februari 2022.



Figuur 11. Het plat van de band van het convoluut Den Haag, KB, KW 174 K 66. Afmetingen van het plat: 8,9 x 7,3 cm (© KB)

politiek getint en zijn veelal bedoeld om voor te dragen, zoals verschillende titels suggereren ('Vermakelijke Liederen', 'Trouw-Hertige Op-wekkinge', 'Een nieuw liedt'). Ook het verhaal van de 'Kostelijke en Ontvaerdeerbaere Kat' is een verhaal ter vermaak van de lezer, 'Gedrukt voor de Waaghalsen'. In de context van deze band is het aannemelijk dat de samensteller ervan het neusboekje ook beschouwde als een puur vermakelijke tekst over allerhande soorten neuzen en de belasting die daarop geheven wordt.[51]

51 Het convoluut Leiden, UB, 1106 F 24, dat ik ook bestudeerd heb, geeft eenzelfde beeld. In dit geval is het neusboekje gebonden in een zeer eenvoudige band samen met drie andere teksten, waarvan er één een almanak is (*Nauwkeurige Friessche Almanach na den Gregoriaanschen Styl Op*

Tabel 6. Overzicht van de boekjes in het convoluut Den Haag, KB, KW 174 K 66.

Titel boek	Commerciële informatie (indien aanwezig)
Trouw-Hertige Op-wekkinge voor alle Deugt-lievende Christenen ter occasie van 't nieuwe-jaar	Alkmaar: Maagh, s.d.
Eenige Nieuwe Vermakelijke Liederen	Kamperduyn in Zee: voor Kees, Frans en Mollevanger, s.d.
Placcaet ende Ordonnantie Van het Neuze-geld, of te Gild van de Neuzen. Spit, Schit, Hagendevelt van Neuzen	-
De Kostelijke en Ontvaerdeerbaere Kat, Verheffende haeren Meester uyt de uytterste Armoede tot den top van eere en groote rijkdommen	-
Een nieuw liedt van de Engelse Matroos, of Zingende Pantomine	-

Een opvallend detail van dit convoluut is het feit dat alle erin opgenomen teksten van enkele decennia eerder dateren. Zo is het boekje *Een nieuw liedt van de Engelse Matroos* ook opgenomen in het liedboek *De nieuwe Amsteldamsche schouwburg* (gedrukt in 1775) en bestaat er van het boekje *Eenige Nieuwe Vermakelijke Liederen* ook een druk uit 1763.[52] De aanwezigheid van het neusboekje tussen deze oudere teksten valt dus niet op. Het lijkt erop alsof deze lezer interesse had in nieuwe edities van teksten die al langere tijd in omloop waren en het neusboekje is daar een goed voorbeeld van.

Op grond van de samenstelling van deze specifieke convoluten kan worden gesteld dat de politieke impact van het neusboekje op vroegmoderne lezers af lijkt te nemen naarmate de tijd verstrijkt. Waar het neusboekje van 1718 waarschijnlijk nog daadwerkelijk als politieke satire gelezen werd door de samensteller van dit convoluut, verliest de neuzentekst in de loop van de achttiende eeuw voor andere lezers zijn politieke karakter. Toch moet daarbij ook de vraag gesteld worden of het duale karakter van de neuzentekst, satirisch en vermakelijk tegelijkertijd, niet gewoon inherent is aan het genre. Om deze vraag te beantwoorden, heb ik gekeken naar iconografische bronnen die nog meer duidelijkheid kunnen geven over het functioneren van de neuzentekst in

het 1795ste Jaar na Christus Geboorte) en er twee vermakelijk zijn (*Korte Beschryving en Afbeeldingen van 's Lands Zee-Magazyn, Nieuwe Vrolyke Gezangen voor de Speelende Jeugd*).

52 Zie: *De nieuwe Amsteldamsche schouwburg.* Rotterdam: Johannes Ruys, 1775 (Gent, UB, B.L. 8542); *Eenige nieuwe vermakelijke liederen.* S.l.: s.n., 1763 (Den Haag, KB, KW 174 K 63).



Figuur 12. De gravure ‘Twee zingende mannen in een herberg’ (1685) van Cornelis Dusart. Amsterdam, Rijksmuseum, Hollstein Dutch 4, Bartsch 4. Afmetingen gravure: 10,9 x 12,2 cm (© Rijksstudio)

de late zeventiende eeuw, dus vlak voordat de eerste neusboekjes gepubliceerd werden. In het resterende deel van dit artikel zal ik dit onderwerp behandelen.

Satire op de muur van de herberg: een iconografisch perspectief

Op de gravure ‘Twee zingende mannen in een herberg’ (1685) van Cornelis Dusart is een neuzentekst in de vorm van een plakkaat te zien (figuur 12 en figuur 13). Dit neuzenplakkaat is geplakt op de muur van een herberg. Een



Figuur 13. Detail van de gravure 'Twee zingende mannen in een herberg' (1685) van Cornelis Dusart. Amsterdam, Rijksmuseum, Hollstein Dutch 4, Bartsch 4 (© Rijksstudio)

tweede plakkaat is in handen van de zingende man aan de rechterkant van de tafel.

Hoewel het op deze gravure duidelijk gaat om een neuzen*plakkaat* en niet om een neus*boekje*, kunnen de twee type bronnen wel met elkaar in verband gebracht worden. Naast de overeenkomsten in afbeeldingen (zowel de gravure als de neusboekjes tonen personen met uitzonderlijk grote neuzen), is ook de beginletter op de gravure opvallend: deze 'N' kan verwijzen naar Nasianzenus Snuyttaert, de naam van de spotautoriteit in sommige van de neuzenteksten. De tekst op het plakkaat is verder onleesbaar. Dergelijke neuzenplakkaten zijn voor het Nederlandse taalgebied (nog) niet teruggevonden. Zoals Andrew Pettegree heeft beargumenteerd, gaat het in het geval van deze plakkaten of *broadsheets* om zeer vergankelijk materiaal. De meeste *broadsheets* die bewaard zijn gebleven, zijn uiteindelijk terechtgekomen in grotere verzamelingen teksten of zijn door mensen om verschillende redenen toegevoegd aan handschriften.[53] Voor het Duitse taalgebied heb ik wel een soortgelijk neuzenplakkaat kunnen identificeren.[54] Dit plakkaat bevindt zich inderdaad in een grotere collectie van zeventiende-eeuwse plakkaten.

Volgens Pettegree bestaat er een verschil tussen plakkaten die op de muren bevestigd werden en plakkaten die uitgedeeld werden tijdens een performance en die zo van hand tot hand gingen. Deze laatste categorie plakkaten betreft voornamelijk vermakelijke teksten, zoals *broadsheets* met liederen (*broadside*

53 Andrew Pettegree, 'Broadsheets: Single-Sheet Publishing in the First Age of Print. Typology and Typography', in: *Broadsheets. Single-Sheet Publishing in the First Age of Print,* Andrew Pettegree (red.). Leiden/Boston: Brill, 2017, 3-32.

54 De *broadsheet* begint met 'Wir Konig vom Reick der Nasen', waarna de ordonnanties van de neuzenkoning volgen. Erlangen-Nürnberg, Universitätsbibliothek Erlangen-Nürnberg, A X 1, Kasten I.8 ; Fl.88.

ballads), muzieknoten, gedichten en teksten die bedoeld waren om voor te dragen voor een publiek.[55] De *broadsheets* die aan de wanden geplakt werden, waren juist vaker educatieve en religieuze teksten (in scholen), almanakken en astrologische kalenders (bij mensen thuis), ordonnanties en nieuwe wetten, nieuws en politieke besluiten (in publieke ruimten, onder andere op pleinen en in herbergen).[56] Op de gravure van Dusart zijn beide categorieën *broadsheets* vertegenwoordigd. De twee mannen, duidelijk in vrolijke stemming, zingen een lied waarvan zij de tekst en wellicht ook de noten aflezen van een plakkaat. Op de muur achter hen is de neuzentekst bevestigd.

Wat de functie is geweest van het neuzenplakkaat dat hier aan de wand van een herberg is geplakt, kan worden verduidelijkt door wat dieper in te gaan op de plakkaten die geschaard kunnen worden onder 'nieuws en politieke besluiten'. In het begin van dit artikel is immers de relatie gelegd tussen de neuzenteksten en de actualiteit. Arthur der Weduwen heeft zowel individueel als samen met Pettegree onderzoek verricht naar de manieren waarop nieuws en politieke besluitvorming mensen bereikten in de vroegmoderne tijd.[57] Verschillende communicatietechnieken werden aangewend het publiek te informeren. Zo werden plakkaten omgeroepen in de openbare ruimte door een stadsomroeper, bijvoorbeeld in het stadhuis of op pleinen.[58] Daarnaast werden gedrukte exemplaren van de plakkaten opgehangen, waarbij de vormgeving

55 Amelie Roper, 'German Music Broadsheets, 1500 to 1550: Production, Persuasion and Performance', in: *Broadsheets. Single-Sheet Publishing in the First Age of Print,* Andrew Pettegree (red.). Leiden/Boston: Brill, 2017, 400-441.

56 Alexander S. Wilkinson, Alejandra Ulla Lorenzo, Alba de la Cruz, 'A Survey of Printed Spanish Broadsheets, 1472-1700', in: *Broadsheets. Single-Sheet Publishing in the First Age of Print,* Andrew Pettegree (red.). Leiden/Boston: Brill, 2017, 57-75; Nina Lamal, 'Commerce and Good Governance: The Broadsheet Ordinances in the Van der Meulen Archive', in: *Broadsheets. Single-Sheet Publishing in the First Age of Print,* Andrew Pettegree (red.). Leiden/Boston: Brill, 2017, 207-240; Arthur der Weduwen, '*Everyone has hereby been warned.* The Structure and Typography of Broadsheet Ordinances and the Communication of Governance in the Early Seventeenth-Century Dutch Republic', in: *Broadsheets. Single-Sheet Publishing in the First Age of Print,* Andrew Pettegree (red.). Leiden/Boston: Brill, 2017, 240-270.

57 Zie onder andere: Arthur der Weduwen, *Dutch and Flemish Newspapers of the Seventeenth Century, 1618-1700,* deel 1 en deel 2. Leiden/Boston: Brill, 2017; Andrew Pettegree en Arthur der Weduwen, 'What was published in the seventeenth-century Dutch Republic?', in: *Livre. Revue Historique,* 2018, 1-22; Arthur der Weduwen en Andrew Pettegree, 'Forms, Handbills and Affixed Posters. Surveying the Ephemeral Print Production of the Seventeenth-Century Dutch Republic', in: *Quaerendo* 50, 2020, 15-40; Arthur der Weduwen, 'The politics of print in the Dutch Golden Age: the Ommelander Troubles (c. 1630-1680)', in: *Print and Power in Early Modern Europe*, Nina Lamal, Jamie Cumby and Helmer J. Helmers (red.). Leiden/Boston: Brill, 2021, 48-177.

58 Arthur der Weduwen en Andrew Pettegree, *The Dutch Republic and the Birth of Modern Advertising.* Leiden/Boston: Brill, 2019, 181.

aansloot bij het doel van het plakkaat en de plaats waar het plakkaat gelezen werd.[59] Opvallend is dat Der Weduwen onderschrijft dat de verspreiding van de *broadsheets* niet enkel een significante bijdrage leverde aan de publieke communicatie in de vroegmoderne tijd, maar ook aan het aanwakkeren van politiek engagement bij toehoorders en lezers.[60] Het voordragen van politieke *broadsheets* voor een publiek en het bevestigen van de teksten aan muren droeg dus zowel bij aan de vergroting van politieke kennis als aan de ontwikkeling van een bepaalde mate van politiek engagement.

Toch is de sociale werking van de neuzenteksten nog complexer van aard dan in het geval van officiële ordonnanties. De neuzenteksten spelen op een humoristische, entertainende manier in op politieke gebeurtenissen en zijn daarmee een vorm van satire. Zoals Ivo Nieuwenhuis heeft laten zien in zijn proefschrift, bood de inzet van satire, door de consequente mengeling van het ernstige en het ludieke, in het vroegmoderne publieke domein de mogelijkheid om politieke interesse en betrokkenheid te doen toenemen.[61] Het verspreiden van neuzenplakkaten kan in dit licht gezien worden als een manier waarop een ideaal van geïnformeerd en geëngageerd burgerschap, zoals dit vooropgesteld werd door vroegmoderne autoriteiten, vorm krijgt.[62] In het verlengde hiervan ligt het in dit artikel benadrukte idee dat de neuzenteksten het publiek zouden laten nadenken over politieke acties uit het recente verleden.

Van satirisch nieuws naar grappige parodie

Er is meer onderzoek nodig naar satirische pamfletten, naar de manier waarop deze verschijnen met almanakken in convoluten en vooral ook naar de manier waarop ze gerepresenteerd worden in visuele bronnen. Dit interdisciplinaire artikel, dat verschillende onderzoeksmethoden combineerde om tot een interpretatie te komen van de functie van neusboekjes in de vroegmoderne periode, vormt een aanzet naar breder onderzoek. Op grond van het gepresenteerde onderzoek kan voorzichtig gesuggereerd worden dat de neuzenteksten waarschijnlijk oorspronkelijk bijdroegen aan politieke kennis en aan politiek engagement bij burgers. In dit opzicht sluiten de neuzenteksten aan bij wat Arthur der Weduwen heeft geschreven over satirische kranten, die volgens

59 Der Weduwen, '*Everyone has hereby been warned*', 254-258.

60 Der Weduwen, '*Everyone has hereby been warned*', 251 en 261.

61 Ivo Nieuwenhuis, 'Onder het mom van satire. Laster, spot en ironie in Nederland, 1780-1800'. Proefschrift, Universiteit van Amsterdam, 2014.

62 Der Weduwen, '*Everyone has hereby been warned*', p. 251, pp. 248-249.

hem een alternatieve vorm van literaire satire waren en die tegenwicht boden aan regulier nieuws, dat vaak zonder kritisch commentaar gebracht werd.[63] Der Weduwen beschouwt deze satirische kranten, die overigens ook eerst als *broadsheets* gepubliceerd werden en daarna als losse boekjes (in-4°), als een klein, maar belangrijk sub-genre in het zeventiende-eeuwse medialandschap. Ook deze satirische kranten boden burgers een ander perspectief op politieke en sociale kwesties.

Bij het analyseren van de convoluten met neusboekjes bleek dat de politieke leeservaring niet altijd meer gedeeld werd door laat-achttiende-eeuwse lezers. Wat echter overeind blijft in de latere neusboekjes, is een vermakelijke, parodiërende tekst in een herkenbaar format, de officiële ordonnantie. De neuzenteksten verworden tot een lachwekkend genre, dat een breed lezerspubliek blijft aantrekken. Het grappige effect dat gecreëerd wordt door de opsomming van een breed scala aan neuzen en hoeveel ze waard zijn, is genoeg om lezers decennia later nog steeds te boeien met vrijwel precies dezelfde tekst.

Bibliografie[64]

Arblaster, Paul, *From Ghent to Aix: How They Brought the News in the Habsburg Netherlands.* Leiden/Boston: Brill, 2014.

Baker, Sharon, 'From Satire to Silence: Hans Sachs's Commentary on Civic Decline'. Proefschrift, University of London, 2017.

Bellingradt, Daniel en Anna Reynolds (red.), *The Paper Trade in Early Modern Europe*. Leiden/Boston: Brill, 2021.

Bellingradt, Daniel, *Vervlechting van de papiermarkt. De Amsterdamse papierhandel in de achttiende eeuw.* Hilversum: Verloren, 2021.

Boels, Henk, *Overheidsfinanciën tijdens de Republiek en het Koninkrijk, 1600-1850.* Hilversum: Verloren, 2012.

Boerma, Nico, Aernout Borms, Alfons Thijs en Jo Thijssen, *Kinderprenten, volksprenten, centsprenten, schoolprenten. Populaire grafiek in de Nederlanden 1650-1950.* Nijmegen: Vantilt, 2014.

Borms, Aernout, *Centsprenten: massaproduct tussen heiligenprent en stripverhaal.* Den Haag: Uitgeverij d'Jonge Hond, 2010.

63 Arthur der Weduwen, 'Extraordinary Newspapers for Extraordinary Times. Satirical Newspapers in the Dutch Republic, 1661-1691', in: *Dutch and Flemish Newspapers of the Seventeenth Century, 1618-1700,* deel 1, 153-157.

64 In deze bibliografie is alleen secundaire literatuur opgenomen. Bijna alle genoemde primaire bronnen worden weergegeven in tabellen 1, 2 en 3.

Braekman, Willy Louis, *Hier heb ik weer wat nieuws in d'hand. Marktliederen, rolzangers en volkse poëzie van weleer.* Gent: Mens en Cultuur uitgevers, 1990.

Dekker, Rudolf, *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw.* Amsterdam: Ambro/Anthos, 1982.

Dover, Paul M., *The Information Revolution in Early Modern Europe.* Cambridge: Cambridge University Press, 2021.

Dreiskämper, Petra, *'Redeloos, radeloos, reddeloos'. De geschiedenis van het rampjaar 1672.* Hilversum: Verloren, 1998.

Folkerts, Suzan en Garrelt Verhoeven, *Deventer Boekenstad. Twaalf eeuwen boekcultuur aan de IJssel.* Zutphen : Walburg Pers, 2018.

Gelderblom, Oscar, *The Political Economy of the Dutch Republic.* Londen/New York: Routledge, 2016.

Gnirrep, W.K., J.P. Gumbert, J.A. Szirmai, *Kneep en binding. Een terminologie voor de beschrijving van de constructies van oude boekbanden*. Den Haag: Koninklijke Bibliotheek, 1992.

Gouw, Johannes ter, *De Oude Tijd*. Haarlem: A.C. Kruseman, 1871.

Pleij, Herman, *Het Gilde van de blauwe schuit: literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen*. Amsterdam: Meulenhoff, 1983.

Lamal, Nina, 'Commerce and Good Governance: The Broadsheet Ordinances in the Van der Meulen Archive', in: *Broadsheets. Single-Sheet Publishing in the First Age of Print*, Andrew Pettegree (red.). Leiden/Boston: Brill, 2017, 207-240.

Man, Maria Goverdina Antonia de, 'Het Neuzengilde of dat van Nazarius of Nazareth', in: *Jaarboek van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Munt- en Penningkunde.* Amsterdam: Johannes Müller, 1915, 99-129.

Niet, Marco de, 'De Januskop van de achttiende-eeuwse Nederlandse almanak', in: B.P.M. Dongelmans, F.P. van Oostrom, Peter van Zonneveld, *Dierbaar magazijn. De bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde.* Amsterdam: Amsterdam University Press, 1995, 69-82.

Niet, Marco de, 'De bewooners der twaalf Zodiakx Herbergen', in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 16, 1993, 17-23.

Nieuwenhuis, Ivo, 'Onder het mom van satire. Laster, spot en ironie in Nederland, 1780-1800'. Proefschrift, Universiteit van Amsterdam, 2014.

Panhuysen, Luc, *Rampjaar 1672: hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte*. Amsterdam: Atlas Contact, 2009.

Pettegree, Andrew en Arthur der Weduwen, 'What was published in the seventeenth-century Dutch Republic?', in: *Livre. Revue Historique*, 2018, 1-22.

Pettegree, Andrew, 'Broadsheets: Single-Sheet Publishing in the First Age of Print. Typology and Typography', in: *Broadsheets. Single-Sheet Publishing in the First Age of Print*, Andrew Pettegree (red.). Leiden/Boston: Brill, 2017, 3-32.

Potter, Frans de, *Gent, van den oudsten tijd tot heden.* Gent: Drukkerij C. Annoot-Braeckman, 1887.

Roper, Amelie, 'German Music Broadsheets, 1500 to 1550: Production, Persuasion and Performance', in: *Broadsheets. Single-Sheet Publishing in the First Age of Print*, Andrew Pettegree (red.). Leiden/Boston: Brill, 2017, 400-441.

Rutten, Willibrord, *De vreselijkste aller harpijen. Pokkenepidemieën en pokkenbestrijding in Nederland in de 18e en 19e eeuw.* Proefschrift, Wageningen Universiteit, 1997.

Sabbe, Maurits, *Brabant in 't verweer. Bijdrage tot de studie der Zuid-Nederlandsche strijdliteratuur in de eerste helft der 17e eeuw.* Antwerpen: Kesseler, 1933.

Salman, Jeroen, '"Van sodanige Almanacken, die gevult zijn met ergerlijcke bijvoegselen en oncuyse en onstigtelijcke grillen". Populaire leesstof in zeventiende-eeuwse almanakken', in: *Literatuur* 10, 1993, 74-80.

Salman, Jeroen*, Populair drukwerk in de Gouden Eeuw: de almanak als lectuur en handelswaar.* Zutphen: Walburg Pers, 2011.

Schuur, A.J., 'Wat moet ik voor mijn neus betalen? Over twee achttiende-eeuwse "neusboekjes"', in: Spektator 8 (1978-1979), 104-118.

Steen, Jasper van der, 'The Political Rediscovery of the Dutch Revolt in the Seventeenth-Century Habsburg Netherlands', in: *Early Modern Low Countries* 1, 2017, 297-317.

Versendaal, Rozanne, 'Fourrer son nez partout: pratiques éditoriales et pratiques festives autour du nez dans les anciens Pays-Bas', 2019. Geraadpleegd op 16 februari 2022, https://histoirelivre.hypotheses.org/4550.

Versendaal, Rozanne, 'Le mandement joyeux et la culture joyeuse en France et dans les anciens Pays-Bas (XVe-XVIIe siècles)'. Proefschrift, Universiteit Utrecht, 2022.

Vervliet, Hendrik, *Sixteenth-Century Printing Types of the Low Countries*. Leiden/Boston: Brill, 1968.

Weduwen, Arthur der en Andrew Pettegree, 'Forms, Handbills and Affixed Posters. Surveying the Ephemeral Print Production of the Seventeenth-Century Dutch Republic', in: *Quaerendo* 50, 2020, 15-40.

Weduwen, Arthur der en Andrew Pettegree, *The Dutch Republic and the Birth of Modern Advertising.* Leiden/Boston: Brill, 2019.

Weduwen, Arthur der, 'Everyone has hereby been warned. The Structure and Typography of Broadsheet Ordinances and the Communication of Governance in the Early Seventeenth-Century Dutch Republic', in: *Broadsheets. Single-Sheet Publishing in the First Age of Print*, Andrew Pettegree (red.). Leiden/Boston: Brill, 2017, 240-270.

Weduwen, Arthur der, 'Extraordinary Newspapers for Extraordinary Times. Satirical Newspapers in the Dutch Republic, 1661-1691', in: *Dutch and Flemish Newspapers of the Seventeenth Century, 1618-1700*, deel 1, 153-157.

Weduwen, Arthur der, 'The politics of print in the Dutch Golden Age: the Ommelander Troubles (c. 1630-1680)', in: *Print and Power in Early Modern Europe*, Nina Lamal, Jamie Cumby and Helmer J. Helmers (red.). Leiden/Boston: Brill, 2021, 48-177.

Weduwen, Arthur der, *Dutch and Flemish Newspapers of the Seventeenth Century, 1618-1700*, deel 1 en deel 2. Leiden/Boston: Brill, 2017.

Wilkinson, Alexander S., Alejandra Ulla Lorenzo, Alba de la Cruz, 'A Survey of Printed Spanish Broadsheets, 1472-1700', in: *Broadsheets. Single-Sheet Publishing in the First Age of Print,* Andrew Pettegree (red.). Leiden/Boston: Brill, 2017, 57-75.